

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI HUZURIDAGI
ILMIY DARAJA BERUVCHI PHD.03/04.06.2020. FIL.76.04
RAQAMLI ILMIY KENGASH

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

ABDULLAYEVA ROHILA YUSUFJON QIZI

O'ZBEK TILIDA XARAKTER IFODALOVCHI BIRLIKLAR SEMANTIKASI

Monografiya

«Poytaxt exclusive» nashriyoti
Toshkent – 2022

O'DK
KBK

R. Abdullayeva

O‘zbek tilida xarakter ifodalovchi birliklar semantikasi/
Rohila Abdullayeva Yusufjon qizi. – T.: «Poytaxt exclusive»
nashriyoti, 2022. – 120 b.

ISBN 978-9943-

ISBN 978-9943

© Rohila Abdullayeva, 2022
© «Poytaxt exclusive» nashriyoti, 2022

KIRISH

Dissertasiya mavzusining dolzarbliji va zarurati. Jahon ilm-fanida xarakter mavzusi bilan qiziqish qadimgi antik davrlardan boshlangan. Jahon tilshunosligida xarakter ifodalovchi birlklarni olamning lisoniy manzarasi, milliy xarakter, milliy madaniyat va milliy kolorit, axloqiy me'yor va mentalitet, ijtimoiy-madaniy munosabatlar asosidagi talqiniga bo'lgan e'tibor oshdi. Milliy lisoniy manzaraga xos xarakter belgili kognitiv-semantik antropominant birlklarning o'ziga xos leksik-semantik xususiyatlarini psixolingvistika, sosiolingvistika, etnolingvistika, pragmalingvistika, lingvokulturologiya va mental, kognitiv tilshunoslik yo'nalishlarida antroposentrik paradigma asosida yoritish dunyo tillari o'rtasidagi mushtarak jihatlarni belgilashda o'z samarasini ko'rsatmoqda.

Dunyo tilshunosligida yangi zamon kishisining lisoniy imkoniyatlarini ochib berish asnosida uning ichki dunyosi, ruhiy holati, kayfiyati va turg'un, barqaror xislatlarining nutq bilan bevosita aloqadorligi, inson xarakterini aks ettirish uchun qo'llanuvchi birlklarda milliy-madaniy belgining namoyon bo'lishi, xarakter va temperament tushunchalarining lingvistik ta'rifini yaratish zarurati xususidagi qarashlar ilmiy tadqiqotlar asosida o'z tasdig'ini topib kelmoqda. Bu borada milliy lisoniy manzara, matn, frazeologik va paremiologik fond asosiy manba vazifasini bajarib, ularning antroposentrizm yo'nalishlari asosidagi ta'rifi va talqinini yaratishga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

O'zbekiston mustaqil rivojlanish yo'lidan borib, uchinchi renessans asoslarini yaratishning strategik omillarini belgilar ekan, birinchi navbatda, yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo'lgan mutaxassis kadrlarga ehtiyoj sezadi. Inson xarakteri, nutqi, faoliyat

mutanosibligini asoslash zarurati xarakter ifodalovchi birliklarni belgilab olish, ularning semantik tahlilini amalga oshirish, “xarakter” tushunchasini ifodalashning leksik-semantik shakllarini belgilash, falsafa, psixologiya fanlari integrasiyasi nuqtainazaridan tavsiflash, xarakter-temperament munosabatlarini yoritish, milliy xarakter-xususiyatlari va individual xarakter belgilarini tadqiq etishning dolzarbligini asoslaydi. O‘zbek tilidagi xarakter ifodalovchi birliklar tadqiqi mamlakatimizda olib borilayotgan til siyosatining “o‘zbek tili o‘quv leksikografiya tarmog‘ini rivojlantirish, zamonaviy yangi avlod uchun o‘quv lug‘atlarini tuzish hamda ularning elektron shakllarini sohalar bo‘yicha milliy terminologik tizimni takomillashtirishdek¹” ustuvor vazifalarini amalga oshirishning tub negizida turadi. Bu o‘z o‘rnida antropominant birliklarga alohida guruh sifatida yondashish, ularning leksik, frazeologik, paremiologik lug‘atlarini tuzishga qaratilgan tadqiqotlar ko‘lamini kengaytirish va o‘zbek tilidagi terminologik tizimini shakllantirishni nazarda tutadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”, 2019-yil 3-maydagi PF-4797-son “Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni, 2019-yil 3-maydagi PQ-451-son “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘srimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarini amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-noyabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Pf-6084-sonli farmoni // lex.uz.

I BOB. XARAKTER IFODALOVChI LISONIY BIRLIKLARNING ANTROPOSENTRIK TALQINI

1.1-§. Olamning lisoniy manzarasi va milliy xarakter munosabati

Dunyo tilshunosligi tajribasida keltirilgan ilmiy tadqiqotlar tuzilishi, xususan, antropominantlarning (inson xarakter-xususiyatiga ishora qiluvchi birliklar) o‘rganilishiga doir manbalarни kuzatadigan bo‘lsak, aksar manbalar olamning lisoniy manzarasi va antropominant ko‘chma obrazlarning psixologik, lisoniy va kognitiv ildizlarini ko‘rsatish bilan boshlangan, chunki tilda xarakter ifodalashning o‘ziga xos usullari mavjudki, ushbu mavzu xususida ma’lum bilim va tajribaga ega bo‘lmay turib xarakter ifodalovchi birliklar tadqiqini amalga oshirish mumkin emas. Shu jumladan, o‘zbek tili antropominant fondini tahlilga tortishdan oldin uning lisoniy, semantik, kognitiv asoslarini yoritish o‘rinlidir.

Inson o‘zi uchun zarur bo‘lgan barcha bilim, ko‘nikma va malakani sezgi a’zolari orqali hosil qiladi². Sezgi a’zolari atrofda bo‘lib turgan har qanday hodisa, jarayon va predmetlarni birlamchi signal tizimi asosida inson ongiga yetkazib beruvchi a’zolardir³. Ongda zaxira ko‘rinishida mavjud bo‘lgan har qanday bilim inson ongidagi lisoniy manzaradan o‘rin egallaydi⁴. Zamonaviy tilshunoslikda chuqur tahlil qilingan va nutqning mavjud bo‘lishini o‘zida aks ettirgan UMIS va AHVO nazariyasi uchun ham olamning lisoniy manzarasi omil bo‘ladi⁵.

² Ismoilov B. Dunyonи bilishda til va tafakkur birligi. – T.: Fan, 1966. – 76-b.

³ www.ahmerov.com. Националная картина мира как предмет лингвистического изучения (краткий обзор)

⁴ Mobiladze I. The linguistuc image og the world. – Tblisi, 2012. – 103 p.

⁵ Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M.,

Inson va uning nutq idrok etishidek murakkab, serqirra jarayonni ta'riflashga intilish qadimgi antik dunyo ilm-fanining mavzusi bo'lish barobarida qadimiydir⁶. Bu jarayonda minglab nazariyalar yaratildi va tilshunoslik tarixi manbasi sifatida shuhrat topdi, biroq til, lison va nutq hodisalarining alohida hodisalar sifatida talqin etila boshlanishi tilshunoslikning tom ma'nodagi yutug'i bo'ldi⁷. Alohida psixik, fiziologik, funksional jarayon asosida hosil bo'luvchi ushbu hodisalarning har birini atroficha, chuqur tahlil qilish imkoniyati yuzaga keldi. Xususan, ong va unda nutq hosil qilish uchun xizmat qiluvchi vositalarning ishslash mexanizmi, tuzilishi va bu jarayonda ishtirok etuvchi birliklarni ajratish, tavsiflash imkoniyati paydo bo'ldi.

Insoniyat ilk paydo bo'lgan davridan boshlab tevarak-atrof va undagi voqealarni o'rganish, tahlil qilish jarayonini amalga oshirgan va amalga oshirib kelmoqda. Ushbu bilimlarni egallashning faylasuflar tomonidan taklif qilingan bir necha usullari mavjud. Mazkur usullardan qay birini bilim toplash asosi sifatida qabul qilishdan qat'iy nazar, bilish jarayoni olamning lisoniy manzarasi bilan chambarchas bog'liq. Hodisa inson ongida atrof haqidagi bilimlarning onomastik ifodasi sifatida hosil bo'ladi, ya'ni inson bilimlarini ma'lum so'zlar vositasida nomlaydi, yetkazadi.

Olamning lisoniy manzarasi atamasi va u xususidagi ilk qarashlar V.Fon Gumbol'dt izlanishlarida aks etgan. Tushuncha L.Vaysgerber tomonidan ilmiy lingvistik atama sifatida qo'llanilgan. L.Vaysgerber yangi lingvistik hodisani tushuntirib berar ekan, quyidagi ta'rifni keltiradi: ma'lum bir o'ziga xos madaniyat ruhi, til egalaridan iborat jamiyatning mentaliteti, til imkoniyatlari va vazifalarini ko'rsatib beradi; u etnos va tilning tarixiy taraqqiyot jarayonini ko'rsatib beradi va ayni vaqtida tilning keljakdagi holati haqida ilmiy bashorat beradi;

Yunusova Z.Q., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Fan va texnologiya, 2010. – 25-b.

⁶ <http://sites.google.com/site/englishproverbsandsaying/home/ponyatiya/mentalitet>.

⁷ Аминова М.Н. Инглиз ва ўзбек тилларидағи дипломатияга оид лексик бирликларнинг лингвомаданий аспектлари: Филол. фан. номз. ... диссер. автореф. – Т., 2010. – 8-б.

bu manzara tildagi eng sodda jarayonlardan tortib inson xarakterida namoyon bo‘luvchi murakkab jihatlargacha qamrab oladi, hyech bir lingvistik jarayon undan chetda qolmaydi; olamning lisoniy manzarasi tarixiy taraqqiyot davomida o‘zgarishlarga uchraydi; u lingvistik hodisa bo‘lish bilan ayni vaqtda madaniy hodisa ham hisoblanadi; u bir avlod vakili tomonidan yaratiladi, ikkinchi avlod vakili tomonidan boyitiladi, avloddan avlodga meros sifatida o‘tadi; olamning lisoniy manzarasi umummadaniy hodisa, ya’ni barcha xalqlar taraqqiyotning turli bosqichlarida bu jarayonni turlicha bosib o‘tadilar⁸. Shu o‘rinda olim qarashlariga munosabat bildirilishi lozim bo‘lgan jihat bor. Lisonda sodir bo‘luvchi eng sodda jarayonlar ham o‘ta murakkab mexanizm asosida kechadi, ya’ni UMIS va AHVOni aks ettiradi. Olim nazarda tutgan murakkab jarayon esa bizning tadqiq obyektimiz doirasiga kiritishimiz mumkin bo‘lgan inson xarakter-xususiyatlarini ifodalovchi ko‘chma ma’noli so‘zlardir. So‘z to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zi ifodalab kelgan ma’no bilan bog‘lansa, ya’ni o‘z ma’nosida qo‘llansa, qabul qilish jarayonida tinglovchi uchun qiyinchilik tug‘dirmaydi. Ishimiz doirasida tadqiq qilingan o‘z ma’nosida qo‘llanuvchi, bevosita inson xarakter-xususiyatlariga ishora qiluvchi va ularning semantik xususiyati ayni hodisani aks ettiradi. Insonga nisbatan qo‘llangan *samimi* so‘zi ushbu xarakter-xususiyatini insonga xos ekanligini bevosita bildiradi. Insonga nisbatan qo‘llanilgan *tulki*, *ilon* kabi ko‘chma ma’noli so‘zlar esa tinglovchidan xalq madaniyatidan ma’lum ma’noda boxabarlik va so‘zlovchi tili xususida ma’lum bir darajada bilimga ega bo‘lishni talab qiladi.

Borliqda mayjud bo‘lgan muayyan bir predmetning boshqa bir predmetni aks ettirish uchun qo‘llanilishi va so‘zlovchilar qatlamining barcha vakillari uchun ko‘chma ma’noning qabul qilinishi, ommalashishi ma’lum bir vaqt va tadrijiylikni taqozo qiladi. Demak, L.Vaysgerber⁹ ta’limotidan kelib chiqadigan bo‘lsak, olamning lisoniy manzarasi til va uning tarixiy taraqqiyot davri, madaniyatning tilga

⁸ www.krugosvet.ru/enc/lingvistika.ru.

⁹ <http://sites.google.com/site/istoriya/ponyatiya/lingvisticheskogo/kartina / mira>.

ko‘rsatgan ta’siri va umuman til tushunchasi ostida birlashadigan har qanday hodisa va jarayonni qamrab oladi. Inson xarakter-xususiyatiga ishora qilib, undagi salbiylik belgisini ifodalash uchun qo‘llangan *tulki*, *ilon* kabi zoonimlar tasodifiy o‘xshatish yoki nutq ta’sirchanligini oshirish uchun qo‘llanuvchi hodisa emas, u ming yilliklar davomida xalq yig‘ib kelgan tajriba, milliy e’tiqod va so‘zlovchi dunyoqarashi hamda atrof haqidagi bilimlarining majmui, u xalq tajribasi va tarixi bilan chambarchas bog‘liq. Hodisa xususida Ye.V.Dzyubanining qarashlari L.Vaysgerber qarashlaridan keskin farq qiladi. Uning fikriga ko‘ra, atrof haqidagi bilim predmetlarni o‘zaro qiyoslash natijasida paydo bo‘ladi. Arastuning mashhur “tabiatga taqlid” nazariyasining tilshunoslikdagi talqini Ye.V.Dyuzbaga tegishlidir¹⁰. Predmet mohiyati uning belgilarini boshqa bir predmet bilan qiyoslanganda yuzaga keladi. Demak, Ye.V.Dyuzba fikriga ko‘ra, olamning lisoniy manzarasi o‘zaro qiyoslangan belgilar natijasi sifatida yuzaga keladi, *tulki* yoki *ilon* zoonimi insonga nisbatan qo‘llanganda o‘z ma’nosidan qisman uziladi, u orqali insonga nisbat berilsa-da, kelib chiqishi va tub mohiyatida o‘zaro aloqadorlik va o‘xshashlik, ma’lum bir tarixiy voqyea-hodisa yoki jarayonga ishora, e’tiqod omilining ta’siri bor. Ye.V.Dzyuba qarashlarining tadqiqotimizga ahamiyatli tomoni shundaki, olim xarakter ma’nosining yuzaga chiqishiga xizmat qiluvchi ko‘chma ma’noli so‘z va asos so‘z o‘rtasida aloqadorlik mavjud degan zaruriy xulosaga kelgan. Ushbu aloqadorlik turli jihatlarga ko‘ra asoslanishi mumkin.

B.L.Uorf qarashlarida esa olamning ham lisoniy, ham ilmiy manzaralari mavjudligi aytildi¹¹. Bu ikki manzara kishi ongida olam haqidagi tasavvurni hosil qiladi, lekin bu ikki manzaraning hosil bo‘lishi turlicha. Olamning ilmiy manzarasi ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar natijasi bo‘ladi, uning lisoniy manzarasi esa kundalik bilim va ko‘nikmalarning mahsuli. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish joizki,

¹⁰ <http://sites.google.com/site/englishproverbsandsaying/home/ponyatiya/mentalitet>.

¹¹ Shu manba

olamning lisoniy manzarasi olamni ilmiy bilish kabi murakkab hodisaga yaqin turuvchi ijod hodisasining yuzaga chiqishini ta'minlaydi. A.A.Potebnya qarashlarini shartli ravishda B.L.Uofr qarashlarining davomi deyish mumkin. U so'zning ilmiy va lisoniy jihatlarini tahlil qiladi. A.A.Potebnya so'zning ilmiy va lisoniy jihatlarni quyidagicha farqlaydi: so'z tushunchasidan ikki xil ma'no anglashiladi, ulardan biri tilshunoslikda qo'llanadigan so'z, ya'ni ilmiy atama. Ikkinchisi esa bir tushunchani boshqasidan ajratadigan so'z¹².

Ilmiy va kundalik bilimlar asosida hosil bo'lgan so'zning farqini ko'rsatishda L.V.Shcherba ilmiy atama va kundalik hayotda ushbu atamaning asosi sifatida mavjud bo'lgan so'zni tahlil qilish yo'lidan boradi¹³. U tahlil jarayonida eng sodda misolni qo'llash orqali o'z fikrini tushuntiradi. Misol tariqasida keltirilgan *chiziq* so'zi geometriya fanida tildagi chiziq ma'nosini saqlagan holda geometrik hodisani bildiradi. Ayni so'z adabiyotshunoslik ilmi uchun atama vazifasini bajarganda voqyealar rivojini aks ettiradi.

Xalqning paremiologik fondi namunalarida ham olamning lisoniy manzarasi asosida hosil qilingan so'zlar aks etadi. Ushbu so'zlarning ma'nosida ham o'zgarish yuzaga keladi. Misol uchun, *tarvuzning qo'lтиqdan tushish* jarayoni real voqyelikda bir marotaba sodir bo'lgan bo'lishi mumkin. *Tarvuzning qo'lтиqdan tushishida* yuzaga keladigan jismoniy hamda ruhiy holat barcha noqulay holatga tushgan kishilarning qiyofasini gavdalantiruvchi, qiyosiy zaxira birlik bo'lib qolgan. Demak, *tarvuzning qo'lдан tushishi* va *chiziq* so'zini birlashtirib turuvchi umumiy bir jihat paydo bo'ladi. Bu jihat – olamning lisoniy manzarasida mavjud bo'lgan so'z mazmunining va vazifasining o'zgarishi.

Atama va ko'chma ma'noli so'zni farqlab turuvchi yana bir jihat mavjud. Ko'chma ma'noli so'zlarda kishining obrazli tafakkur natijasi aks etadi, ya'ni lisondagi bir so'zni borliqdagi boshqa bir

¹² <http://sites.google.com/site/englishproverbsandsaying/home/ponyatiya/mentalitet>.

¹³ Ўринбоев Б.А. Мусаев В.В. Умумий тилшунослик. – Жиззах, 2006. – 90-б.

hodisaga ishora qilishini ta'minlash uchun ham inson tafakkuri o'ziga xos, murakkab jarayonni bosib o'tadi. So'z ilmiy atama sifatida qo'llana boshlaganida u konkret ma'no bilan bog'lanadi. Albatta, atamalar o'rtasida ham so'zning shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra farqlanishi kuzatilishi mumkin, biroq uning fan doirasida ma'no doirasi chegaralanadi.

Ma'lum bir lisoniy manzaraga mansub bo'lgan so'zni o'zma'nosidan tashqari qo'llash obrazli tafakkur qilishning eng quyi bosqichidir. Olamni obrazli tafakkur qilish masalasi bu olamni bilishning o'ziga xos murakkab jihatni hisoblanadi. Obrazli tafakkurning ifoda quroli – obraz. Obrazli tafakkurda ilmiylikdan holi ravishda shaxsiy yondashuv, hissiy munosabat saqlanib turadi. Ushbu obrazda inson olamni qanday qabul qilgani aks etadi. Obrazning o'ziga xos murakkab jihatni, u bilim va tajriba natijasi bo'lishdan tashqari, murakkab psixologik jarayonning mahsuli. Obrazli tafakkur ham bir necha vositalar asosida amalga oshadi. Bu kognitiv birliklardan biri – geshtalt, ramz yoki timsol bo'lishi mumkin. Kognitiv-semantik birliklar va ularning o'ziga xos jihatlari xususida tadqiqot davomida so'z yuritiladi.

Inson olamni bilish bilan bir qatorda uni hissiy idrok qiladi, olamni hissiy idrok qilish va qabul qilish natijasida insonning olamga nisbatan hissiy munosabati hosil bo'ladi. Ushbu munosabat ijodga turki beradi. Olamning lisoniy manzarasi nafaqat bir sosial guruhning umumlisoniy jihatlarini, balki bir butun kishilik jamiyatni, madaniyatlar birlashib turishini ta'minlaydi.

Olamning lisoniy manzarasi bugungi lingvokulturologiyaning asosiy tadqiq mavzularidan biri hisoblanadi. Bunga asosiy sabab milliy madaniyatlarning milliy lisoniy manzara asosida hosil bo'lishidir. Shu o'rinda milliy olamning lisoniy manzarasi tushunchasini shartli ravishda tushunish lozim, chunki tilshunoslik va madaniyatshunoslikda milliy lisoniy manzara xususida o'zaro zid qarashlar mavjud. Tillar o'rtasidagi farq, turli fonetik-leksik-grammatik belgilarning namoyon bo'lishi, turli xalqlarda lisoniy manzara o'ziga xos tarzda shakllanganligiga va taraqqiyotning turli bosqichida ekanligidan dalolat beradi.

Til – millatning milliy mentaliteti, milliy xarakteri, milliy dunyoqarashi va shu millat uchun xos bo‘lgan barcha jihatlarni ko‘rsatish va birlashtirish uchun xizmat qiladi. Uning oldindan tayyorlangan, barcha xalqlar uchun taalluqli andozalari mavjud emas. Bu jarayonni har bir xalq o‘z holicha, turli davrlarda, turli ko‘rinishda bosib o‘tadi. Ayni sabab madaniyat va taraqqiyotning darajalangan holda namoyon bo‘lishini ta’minlaydi. Ushbu hodisa kishilik jamiyatni, uning aqliy va madaniy taraqqiyoti va inson mohiyatida turadigan, uning kishilik jamiyatida hayot kechirishini ta’minlaydigan barcha jihatlarni qamrab oladi. Yuqorida keltirib o‘tilgan ma’lumotlar lisoniy manzarada so‘zning bir necha ma’nolarning yuzaga kelishiga xizmat qilishi mumkinligini ko‘rib o‘tdik. Birinchi navbatda, antropominant so‘z, ya’ni lisoniy manzaradagi so‘z inson xarakterini bevosita aks ettiradi.¹⁴ Biz yuqorida keltirib o‘tgan ijodiy yondashuv mahsuli hisoblangan obraz inson xarakteriga bilvosita ishora qiladi.

Ish yuzasidan tadqiq qilinishi lozim bo‘lgan ikkinchi masala bu – milliy xarakter masalasi. Milliy xarakter tushunchasi ham milliy lisoniy manzara mavzusi singari bahsli. Tadqiqotimizda ushbu masalaga doir qarashlarni keltirishdan maqsad lisoniy manzara, milliy lisoniy manzara, milliy xarakter hodisalarining o‘zaro aloqadorligini ko‘rsatishdan iborat.

Xarakterning individuallik xususiyatiga ega ekanligi shaxsni umumdan ajratadi. Xarakter-xususiyatlarining mohiyati inson mohiyatiga aylanadi.

Badiiy asarda ma’lum bir millatning o‘ziga xosligi va xarakter-xususiyatlari aks ettirilgan lavhalar bir necha usullar (milliy til va mahalliy sheva, urf-odat, marosim aks ettirilgan lavhalar va h.k.) asosida yuzaga kelishi mumkin. Ilk bor milliy xarakter tushunchasi adabiyotshunoslikda ilmiy atama sifatida qo‘llangan. Adabiyotshunoslikdagi milliy xarakter ma’lum bir millatga mansub kishilar fe’l-atvori uchun xos bo‘lgan xususiyatlarni ma’lum bir

¹⁴ Kadirova B.R. Belgi bildiruvchi leksemalarning lingvokulturologik xususiyatlari: Filol. bo‘y. fals. dokt. ... disser. avtoref.– T., 2019. – 11-b.

qahramon, predmet yoki tarixiy shaxs, voqyea-hodisa vositasida ifodalashni nazarda tutadi. S.M.Arutyunyan milliy xarakterning shakllantiruvchilari sifatida: xalqning hissiy-emosional koloriti, tafakkuri, urf-odatlari, yashash sharoiti kabi jihatlarni keltirib o‘tadi¹⁵.

Tadqiqot ishi uchun ahamiyatli jihat milliy xarakterning tilda aks etishi va milliy tillarga ta’siri masalasidir. Xarakterning tilda aks etadigan jihatlari, milliy xarakterning tildagi elementlari, ko‘rinishlari, milliy xarakter ko‘rsatkichi sifatida ajratish mumkin bo‘lgan til birliklari lingvokulturologiyada ham bahsli masalalardan biri hisoblanadi. Tadqiqotchi A.V.Grinko “Nasionalniy xarakter i yazik” nomli maqolasida milliy xarakter va uni yuzaga keltiruvchi omillar, xarakterning milliy tildagi ko‘rsatkichlari xususida fikr yuritadi. Tadqiqotchi ingliz va rus tillarini obyekt sifatida belgilar ekan, ushbu xalqlar tili va til strukturasining kelib chiqishini tabiiy shart-sharoit, ekologik vaziyat va milliy xarakter bilan bog‘laydi¹⁶. Xususan, rus tili va uning flektiv tabiatini xalqning uzoq o‘tmishdan bugungi kunga qadar shug‘ullanib kelgan agrokultura, ya’ni dala madaniyatiga oid kasblar bilan aloqadorligini aytadi. Tadqiqotchining fikriga ko‘ra, dalada ishlash rus kishisiga o‘z grammatikasi ustida ishlash uchun yetarli vaqt ajratish imkoniyatini bergen. Ingliz tilida so‘zlashuvchi aholi esa qadim zamonlardan beri Bretan yarim orollarida istiqomat qilgan. Tabiiyki, ushbu xalqlarning hayot manbai suv va u bilan bog‘liq kasblar bo‘lgan. Bundan tashqari, bu xalqlar dengiz injiqqliklariga sabr qilib, qarshi kurashib hayot kechirishga majbur bo‘lgan. Dengiz va unga xos xususiyatlar: toshqinlar, bo‘ron va tinimsiz suvdan talofat ko‘rish ingliz kishisidan o‘z nutqini qisqa va ixcham qilishni talab qilgan. Bu ingliz tilida bir so‘zning ham fe’l, ham ot va infinitiv shakl vazifasini bajarishini ta’milagan. Shuningdek, dengiz shovqini so‘zlovchi nutqi qisqa va nisbatan baland ovozda talaffuz qilinishini taqozo qilgan.

¹⁵ <http://sites.google.com/site/englishproverbsandsaying/home/ponyatiya/mentalitet>.

¹⁶ Грынко А.В. Национальный характер и язык // Сборник. – М., 2016. – С. 136-141.

Yashash sharoiti faqat til tizimi va leksik sathga ta'sir etib qolmaydi, mazkur omil insonlarning xulq-atvori shakllanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Xususan, tadqiqotchi fikriga ko'ra, tabiat hodisalaridan aziyat chekish ingliz millatida sabr va matonat, kurashuvchanlik xislatlarining shakllanishiga turki bo'lgan. G'arb davlatlarida qadrlanadigan xislatlar – ishbilarmonlik, pozitivizmning asosi ham ayni shu jarayonga borib taqaladi. A.V.Grinko rus xalqining rasional rivojlanishida agrar madaniyatning o'ziga xos o'rni bo'lganligini aytib o'tadi. Quruqlik va u bilan bog'liq mehnat faoliyati ham kishilarni turli qiyinchiliklarga yuzlashtirgan. Qiyinchiliklar natijasida kishilar o'rtasida inson – jamiyat munosabatlarda namoyon bo'ladigan xislatlar shakllangan. Bunday kishilar o'rtasidagi munosabatlarda bag'rikenglik, bahamjihatlik, o'zaro yordam qo'lini cho'zish, insonparvarlik kabi xislatlarga urg'u beriladi. Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, quruq iqlimga ega bo'lgan Markaziy Osiyo mintaqasida ham insonning asosiy mehnat faoliyati ziroatchilik, dala madaniyati bilan bog'liq bo'lgan va jamoaga bo'lgan munosabatda namoyon bo'lувчи xarakter-xususiyatlari yuksak qadrlangan¹⁷.

Ma'lumki, xarakterning voqyea-hodisalarga munosabatlariga ko'ra 4 asosiy guruhi ajratiladi¹⁸. Kishining jamiyat a'zolari va mehnatga bo'lgan munosabatlariga ko'ra, turlari ayni davrda shakllangan deb aytishimiz mumkin. Demak, millat tom ma'noda, millat sifatida shakllangan davrdan boshlab milliy xarakter uchun ham poydevor qo'yiladi. Tadqiqotchi o'z maqolasini aholi yashaydigan geografik landshaft, iqlim, havo harorati va boshqa tabiiy omillar millatning tili va til tuzilishi, ushbu millatga xos umumiylar xususiyatlar va ushbu til egalarida olamning lisoniy manzarasi, dunyoqarash shakllanishining asosiy omili ekanligidan iborat degan xulosa bilan yakunlaydi¹⁹.

¹⁷ Ламажаа Ч.К. Национальный характер тюркоязычных народов Центральной Азии // Сборник. – Тува, 2015. – С. 106-111.

¹⁸ http://www.tuva.asia/journal/issue_19/6479-lamazhaa.html.

¹⁹ <http://sites.google.com/site/englishproverbsandsaying/home/ponyatiya/mentalitet>.

Tadqiqotchi J.Chetvertakovaning fikriga ko'ra, til milliy xarakterning ifoda shakli²⁰. Til milliy madaniyat imkoniyatlari va unda mavjud bo'lgan har qanday xususiyatni ko'rsatib beradi²¹. Albatta, bu jarayonda har qanday til birinchi navbatda, o'z leksik sathiga murojaat qiladi. Parema, frazema kabi birlklarda esa milliy xarakter o'z ifodasini topadi. Har bir xalq o'z dunyoqarashi va o'zi chizgan (yoki u yashaydigan va ko'rgan) olamning lisoniy manzarasiga asoslanib, atrofdagi hodisalarga munosabat bildiradi. Bu munosabat esa turli ifoda usullarida namoyon bo'ladi.

Milliy xarakter-xususiyatining mohiyatini ochishda milliy mentalitet tushunchasi as qotadi. Milliy mentalitet xalqning uzoq yillik tajribasi, olamni bilish jarayonida ortirgan bilimlari majmuidan iborat. Ushbu bilimlar xalq hayot-faoliyatida an'ana, urf-odat, ko'nikma ko'rinishida mavjud bo'ladi. U xalqning bilimlarini hayot faoliyatida qo'llashni ko'zda tutadi. Mentalitet kishilik jamiyatining axloq me'yordi, hayot tarzini shakllantiradi. Ushbu qoidalar jamiyatning yozilmagan qonunlariga aylanadi. Shu o'rinda yana bir jihatga e'tibor qaratish lozim. Milliy xarakter, milliy mentalitet, milliy til hodisalari o'zaro chambarchas bog'liq hodisalar. Ulardan birida tashqi omillar ta'sirida sodir bo'lgan o'zgarish boshqalarida ham o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keladi. Milliy xarakter, milliy til va milliy mentalitet hodisalari o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega. Ma'lum bir davrda bir millat uchun asosiy mezon hisoblangan xarakter-xususiyati yoki mentalitet me'yori boshqa avlod uchun mutlaq ahamiyatga ega bo'lmasligi mumkin. Bu jarayon turli tashqi ta'sirlar natijasida yuz beradi. Milliy mentalitet tushunchasi milliy xarakter, milliy ruh tushunchalari bilan assosiasiya hosil qiladi. Milliy mentalitet ham milliy xarakter singari o'zining mavjud bo'lish jarayonini milliy til vositasida amalga oshiradi. Milliy xarakter, milliy

²⁰ Четвертакова Ж.В. Язык как форма выражения национального характера. – Тыва, 2015. – С.139-145.

²¹ Йўлдошев И. Ўзбек китобчилик терминологияси: шакланиши, тараққиёти ва тартибга солиш: Филол. фан. докт. ... диссер. автореф. – Т., 2005. – 8-б.

til va milliy mentalitet umumlashgan holda moddiy va ma’naviy madaniyat namunalari, xalqning milliy madaniyatini hosil bo‘lishini ta’minlaydi. Milliy xarakter yuqorida sanab o’tilgan hodisalardan tashqari bir necha tashqi omillar evaziga o‘zgaradi. Quyida milliy xarakter shakllanishida faol ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni keltiramiz.

Gender tafovut omili. Tadqiqotlarga ko‘ra, insondagi jins belgisi xarakterga eng faol ta’sir qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Turli lisoniy manzara egalarida xarakter-xususiyatlarining jins nuqtai nazaridan bo‘linishi farq qiladi²². Bundan tashqari, zamona viy psixologiyada erkaklar va ayollar xarakteridagi bir xususiyatning o‘zida ham tafovut mavjudligi aniqlangan²³. Misol uchun, sabrlilik, tavakkalchilik, o‘zini idora qilish xususiyatlari gender tafovutga ega. Tavakkalchilik xususiyati ayollarga nisbatan erkaklarda yuqori bo‘ladi. Chidamlilik, sabr-bardosh xususiyati ham ayollarga nisbatan erkaklarda yuqoriroq²⁴. O‘zini nazorat qilish masalasida ham gender tafovut ko‘zga tashlanadi, erkaklar o‘zini nazorat qilish jarayonida real voqyelikdan va vaziyat talabidan kelib chiqqan holda yondashadilar²⁵. Ayollarda ma’lum bir vaziyatni baholashda shaxsiy, hayotiy tajribalariga suyanish tajribasi ko‘proq.

Shaxsiy munosabatlarni o‘rnatish masalasida ham shunday. Erkak kishi yangi qarama-qarshi jins vakilini ayol kishiga nisbatan tez va oson qabul qiladi. Ayollarda esa “yangi” insonni qabul qilishda ham ikkilanish kuzatiladi. Erkak va ayol sabr-bardoshi haqida so‘z yuritilar ekan, kuchli jins vakillari bu borada ham ustunlik qiladi. O‘z kuchiga

²² Gulyamova Sh.Q. O‘zbek tili evfimizmlarining gender xususiyatlari: filol. bo‘yicha fal. dok. ... disser. avtoref.– Buxoro, 2019. – 4-b.

²³ Макарова Н.Г. Гендерные различия в проявлениях волевых черт характера: Автореф. дисс. ... канд. псих. наук. – М., 2004. – С.11.

²⁴ Наженко Е.В. Этнокультурная специфика стереотипов-концептов национального характера: “уверенность в себе”, “патреотизм”, “успешность”: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 2008. – С.34.

²⁵ Лукашевич Н.Ю. Когнитивно-семантический анализ предикатов, обозначающих черты характера человека: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2004. – С.30.

ishonch, muammolarni o‘z irodasiga tayanib hal qilish odati erkaklarda ancha rivojlangan. Ayollarda esa qiyin vaziyatlarning deyarli barchasida atrofdagilardan yordam kutish instincti bor. Yangi ishga kirishmay turib, unda muvafaqqiyatsizlikka uchrash, qilgan ishidan pushaymon bo‘lish xavotiri ayol fantaziyasida doimiy yashaydigan fikrlardan biridir. Ayni fikr ayollarni juda ko‘p masalalarda chegaralab qo‘yadi. Vahimachilik xarakter-xususiyatining asosiy namoyondalari ham ayollar hisoblanadi.

Tavakkalchi erkak yo‘lida duch kelishi mumkin bo‘lgan har qanday qiyinchilikni ko‘ra oladi va ijobiy natijalarni qo‘lga kiritishdan har doim umidvor bo‘ladi. Ayollarda ham tavakkal qilish xususiyati bor, biroq tavakkal qilayotgan ayol tavakkalchi erkak singari o‘ziga ishongan va o‘zidan mammun bo‘lmaydi. Ayol kishi tavakkal qilishning deyarli barcha bosqichlarida salbiy natijalardan qo‘rqib, xavotirda turadi. Ayrim holatlarda ushbu xavotir sabab fikrini o‘zgartirish, faoliyatni erta bosqichlarda tugatish holatlari uchraydi. Shuning uchun ham kashfiyotchilar orasida ayollar potensiali past.

Inson tabiatidan kelib chiqqan holda gender farqlanish til va nutqga ham ko‘chadi. Bugungi tilshunoslikda erkak va ayol nutqini o‘zaro qiyoslagan holda o‘rganish amaliyoti rivojlanib bormoqda. O‘z o‘rnida, xarakter- xususiyatlarini gender asosida farqlash tilshunoslikning lingvomadaniy, etnomadaniy, sotsial, psixologik nazariyalarini yangi xulosalar bilan boyitadi.

O‘zbek tilining antropominant so‘zлари tahlili natijasiga suyangan holda aytishimiz mumkinki, turli lisoniy manzaralarda antropominantlarni qo‘llash bilan bog‘liq gender tafovut mavjud. Masalan, inson xarakter-xususiyatlariga ishora qiluvchi *farishta* so‘zi ingliz tilida ko‘pincha erkak kishiga nisbatan, o‘zbek tilida esa, asosan, ayol kishiga nisbatan qo‘llaniladi. Mifologik obraz sanalgan *alvasti*, *jodugar*, *yalmog’iz*, ham, asosan, ayollarga nisbatan qo‘llaniladi.

XX asrda chuqr bozor munosabatlari asosiga qurilgan demokratik jamiyatlarda diniy tolerantizm tushunchasi va aqidasi paydo

bo‘ldi²⁶. Ushbu tolerantlik, afsuski, ijobiy va salbiy ko‘rinishlarda aks eta boshladи. Hodisaning ijobiy ko‘rinishi jamiyatdagi jinsiy kamsitishlarga nisbatan qonuniy choralar, taqiqlar kuchga kirganligi bilan izohlanadi. Salbiy jihatи esa insonga berilgan jins erkinligi evaziga asrlar davomida shakllangan milliy diniy stereotiplarga ma’lum ma’noda putur yetdi.

Dunyo miqyosida jins va u bilan bog‘liq jarayonlar milliy madaniyatlar va lisoniy manzaralarda o‘z ifodasini topdi. Xususan, ayol va erkak xarakteri o‘rtasidagi oraliq xarakterning paydo bo‘lishi va tabiiy ravishda uni nomlash ehtiyojining yuzaga kelishi shular jumlasidandir.

Din omili. Insonning ijtimoiy va fiziologik faoliyatida namoyon bo‘ladigan eng asosiy ehtiyojlaridan yana biri, birlamchi ehtiyoji, bu – uning taomga bo‘lgan ehtiyojidir²⁷. Ingliz psixologи A.Maslouning fikriga ko‘ra,²⁸ xalqning milliy taomlari va ichimliklari, ularning tarkibi xalqning milliy xarakteri haqida xulosa chiqarishga yordam beradi. Turli madaniyatlarga tegishli bo‘lgan “ozuqaviy mahsulotlar” guruhi pragmatonimlar deb ataladi. Shu o‘rinda “pragmatonim” atamasiga izoh berish zaruriyati tug‘iladi. Mazkur atama keng ko‘lamda qo‘llanilib, insoniyat tomonidan yaratilgan turli madaniyat namunalarini aks ettiradi, misol uchun, madaniy obidalar, ishlab chiqarish namunalari ham pragmatonim nomi ostida yuritilishi mumkin. Taom ham inson tomonidan yaratilishi va o‘zida madaniylik belgisini aks ettirgani bois uni pragmatonim sifatida talqin qilish mumkin. Taom barcha davrlarda insonning birlamchi ehtiyojini qondirish uchun mo‘ljallangan ozuqa vazifasini bajargan, lekin milliy lisoniy manzarada bir oziq-ovqat mahsuloti umuman boshqa ma’noda, insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni aks ettiruvchi

²⁶ Ценгал С.Д. Квафиликация насильтвенных действий сексуального характера: дисс. ... канд. юридич. наук. – Санкт-Петербург, 2004. – С .34.

²⁷ Ермакова Л.Р. Лютонические pragmatonimы и национальный характер: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Белгород, 2011. – С.29.

²⁸ www.ahmerov.com.Национальная картина мира как предмет лингвистического изучения (краткий обзор)

xarakter-xususiyatlarini ifodalashi mumkin. Masalan, o‘zbek, rus va ingliz tillarida “*non – xleb – bread*” pragmatonimlarining lisoniy manzarada aks ettiruvchi tushunchalari o‘zaro o‘xshash, shuningdek, farqli jihatlari ham bor. Xususan, rus tilida non so‘zi chuqur ijtimoiy-axloqiy hodisa sifatida qabul qilinadi. “*Xlebosolstvo*” rus tili so‘zlovchisi uchun “*mazali mahsulot*”, “*jo ‘shqin munosabat*”, “*ilohiy tuhfa*”, “*marosim*”, “*birdamlik*” ma’nolari bilan bog‘lanadi va rus madaniyatida non so‘zi hissiy hodisa sifatida qabul qilinadi hamda buning natijasida tushuncha ilohiylashtiriladi. Ingliz tili lisoniy manzarasida esa nonga bo‘lgan munosabat tubdan farq qiladi. Ingliz tili so‘zlovchisi uchun non – “*tayyor mahsulot*”, “*iste’mol*” tushunchalari bilan bog‘lanadi. Ayni hodisaning o‘zbek tili lisoniy manzarasidagi o‘rni ham alohida ahamiyatga ega. O‘zbek tilida non pragmatonimining rus tilidagi singari “*ilohiy tuhfa*”, “*marosim*” ma’nosini yetakchilik qiladi. Islom diniy adabiyoti hisoblangan “Qissasi Rabg‘uziy” asari ma’lumotlariga ko‘ra, yer yuziga badarg‘a qilingan Odam Ato va Momo Havoga berilgan ilk yegulik non bo‘lgan²⁹. Bu hodisa yuqorida keltirib o‘tilgan “Ilohiy tuhfa” ma’nosining yuzaga kelishini ta’minlaydi.

“Marosim” ma’nosining yuzaga kelishi ham bevosita ilohiy tuhfa ma’nosining davomi hisoblanadi. Inson hayotidagi barcha muhim tadbir jarayoni va marosimlar non bilan uzviy bog‘liq. Chaqaloqning dunyoga kelishi, nikoh va janoza marosimlarida nonning turidan sonigacha ahamiyatli hisoblanadi. O‘zbek milliy madaniyatida non tushunchasi oziq- ovqat, birlamchi iste’molga tayyor mahsulot ma’nolaridan tashqari hissiy hodisa sifatida ham qabul qilinadi³⁰. Ushbu hissiy qabulning diniy va tarixiy ildizlari mavjud. Non turi va soni marosimning kayfiyati va mazmunidan kelib chiqadi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da keltirilgan quyidagi

²⁹ Rabg‘uziy Nosiruddin Burhonuddin. Qiscasi Rabg‘uziy. Nashrga tayyorlovchi Zaripova R., Sa’dullayeva N., – T.: Sharq, 2013. – 152-b.

³⁰ Xaydarova M. O‘zbek tilida taom nomlarining lingvistik tahlili: Filol. fan. nomz. ... disser. avtoref. – T., 2008. – 12-b; Hamrayeva Y. O‘zbek tilining ideografik lug‘atini tuzish tamoyillari: Filol. fan. nomz. ... disser. avtoref. – T., 2010. – 38-b.

ta’riflar asosida o‘zbek lisoniy manzarasida non konseptining tutgan o‘rnini ko‘rish mumkin. *Non* [F – non; oziq-ovqat] 1 Xamirdan tayyorlanib, tandir, o‘choq, tovada pishiriladigan yegulik. So‘zning birlamchi ma’nosida tayyor yegulik, iste’mol mahsulotini anglatadi. Ushbu ma’no non mahsuloti bilan tanish bo‘lgan har qanday til egasi lisoniy manzarasida farq qilmaydi. 2 Umuman, yegulik-ichgulik, yashash, tirikchilik uchun zarur narsa (O‘TIL, III, 57). So‘zning ikkinchi ma’nosida non so‘zining ma’nosini kengayib, bir turdag'i yegulik ma’nosidan tashqari har qanday yegulik-ozuqa, taom, ro‘zg‘or, yashash uchun kerakli barcha narsalar, mahsulot, mablag‘ ma’nosini beradi.

Non-namak (O‘TIL, III, 57) tushunchasi makon va zamon bilan bog‘liq keng qamrovli tushuncha. Namak so‘zi o‘zbek tiliga fors tilidan o‘zlashgan bo‘lib, tuz ma’nosini anglatadi. Ushbu tushuncha yegulik ma’nosidan tashqari birdamlik ma’nosini ham bildiradi. *Non-namak* mehmondorchilik, birgalikda ovqatlanish, o‘z bag‘riga qabul qilish ma’nosini ifodalaydi. O‘zbek milliy madaniyatida non-namak bo‘lgan kishi qadrdon, do‘st, ulfat kishi hisoblanali. Non-tuz shaklida ham uchraydi.

Xarakter-xususiyatni ifodalovchi ***nonko‘r*** so‘zi non so‘zining ikkilamchi ma’nosida paydo bo‘lgan. So‘zni ma’noli qismlarga ajratadigan bo‘lsak, *non+ko‘r; non ko‘r qiladigan*, non ko‘r qilishiga loyiq darajadagi inson ma’nosini beradi. Insonning birlamchi ehtiyoji – non bilan ta’minlagan (non bilan ta’minalash keng ma’noda qo‘llanilib, ish bilan ta’minalash, turar joy bilan ta’minalash, g‘amxo‘rlik ko‘rsatish va. umuman, yordam berishdan iborat bo‘lishi mumkin), unga mehribonlik ko‘rsatgan insonga nisbatan yomonlik qilish, pand berish ma’nosini ifodalaydi. Nonning ilohiylashtirilishi sababli qasam va qarg‘ishlarda ham faol qo‘llanadi. Xususan, non urishi xususidagi qarg‘ish va qasam buning yorqin misolidir.

Agar so‘zning kundalik hayotdag'i vazifaviy jihatiga ahamiyat qaratadigan bo‘lsak, ingliz madaniyatidagi singari birlamchi iste’molga mo‘ljallangan, tayyor mahsulot, predmetlik ma’nosini to‘g‘ri bo‘ladi. O‘zbek va rus tilida qaror topgan hissiy-emosional qabulning

vujudga kelishini diniy dunyoqarash omili yuzaga keltirgan, ya’ni non mahsulotining hissiy qabul qilinishi va birdamlik ma’nosini bilan bog‘lanishi rus va o‘zbek xalqi e’tiqod qilib kelgan din va unda nonga bo‘lgan munosabat ta’sirida yuzaga kelgan. Demak, kundalik turmushda ma’lum bir vazifani bajarish uchun mo‘ljallangan narsa-predmet diniy dunyoqarash omili natijasida bir madaniyat vakillari tomonidan mutlaqo yangi ma’no bilan bog‘lanishi mumkin.

Siyosiy tuzum omili. O‘zbek xalqi tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, siyosiy va iqtisodiy tuzum o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lgan chuqur ijtimoiy o‘zgarishlar milliy mentalitet, milliy davlatchilik, milliy xarakterda ham o‘zgarishlar bo‘lishiga olib keldi³¹. Ijtimoiy o‘zgarishlar millat milliy mentalitetiga ham ta’sir ko‘rsatmay qolmadidi. O‘zbek xalqi boshidan kechirgan siyosiy tuzum talabiga binoan kambag‘al mehnatkash inson stereotipi ushbu mentalitetning asosiy fenomeniga aylandi. Mehnatkashlik, jamoaviy mehnat va umuman ishchi sinfiga doir xususiyatlarni targ‘ib qilish kuchaydi. O‘zbek tilining leksik fondi ham bundan holi qolmadidi.

Har qanday jamiyatda insonning qadr-qiyamatini belgilaydigan, insonlar tomonidan e’tirof etiladigan xarakter-xususiyatlari bo‘ladi. O‘zbek xalqining muayyan tarixiy davrida mehnatkashlik, jamoaviylik shunday xususiyat darajasida targ‘ib qilindi³².

Milliy davlatchilik, milliy iqtisodiyot, milliy din va milliy turmush tarzidagi o‘zgarishlar milliy mentalitet, o‘zbekona dunyoqarash, o‘zbekona xarakterning ma’lum ma’noda o‘zgarishiga olib keldi. Yagona millat g‘oyasi millatlarni ham bir umumiy xarakter ostida birlashtirishga harakat qildi.

Tadqiqot obyekti sifatida belgilab olingan antropominantlar guruhi tadqiqi o‘zbek milliy stereotipi, o‘zbek ichki qiyofasi xususida xulosalar chiqarishga yordam beradi. O‘zbek tili antropominantla-

³¹ Hojiyeva Z. Badiiy matnda “o‘zbeklar” konseptining reprezentatsiyasi // O‘zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnali. – T., 2019. – 263-b

³² Ховжокова И.Н. Национальный характер и государственность анализ евроазийской концепции: Дисс. ... канд. истор. наук. – Нальчик, 2001. – С.111.

rining lingvokulturologik tahlili o‘zbek milliy qiyofasini keng ko‘lamda ko‘rsatib, o‘zbek tili misolida o‘zbek milliy tili va milliy stereotipini boshqa millat vakili madaniyati va tili bilan qiyoslaydi. O‘zbek milliy xarakteri va milliy mentaliteti xususida fikr yuritish, zamonaviy o‘zbek qiyofasini ko‘rsatish va ushbu jarayonda uzoq yillik o‘zbek xalqi tarixi an’analariga suyanish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Milliy xarakter o‘zgaruvchanlik xususiyatiga ega. Boshqa madaniyatlardan o‘zi uchun foydali bo‘lgan va turmush tarziga mos xususiyatlar millat tomonidan tez o‘zlashtiriladi va zamon talablariga, ijtimoiy tuzumga mos bo‘lmagan xususiyatlar o‘z-o‘zidan unutiladi.

Milliy xarakter va milliy madaniyatning rivojlanish jarayoni ochiq jarayon. O‘zbek milliy madaniyatida tojik, arab, mo‘g‘ul, rus xalqi madaniyatining ma’lum ma’noda ulushi bor. Demak, xarakter haqida so‘z yuritilganda milliy va individual xarakter haqida so‘z yuritish mumkin. O‘zbek milliy lisoniy manzarasi ta’sir qilgan ichki va tashqi omillar xususida so‘z yuritar ekanmiz, ushbu birliklarning kognitiv asoslari xususida fikr yuritish ehtiyoji seziladi. Tilda inson xarakterini ifodalovchi birliklar antropominantlar termini ostida tadqiq qilinishi ma’lum³³. Antropominantlar inson xarakteri haqidagi kognitiv-semantik ma’lumotlar yig‘indisidir.

Kognitiv semantika dunyo tilshunosligida taraqqiy etib borayotgan, til birliklarining nafaqat nutqdagi ifodasi, balki uning ong va tafakkur bilan bog‘liq jihatlarini ham tadqiq doirasiga tortgan antroposentrik soha. Nutqda o‘z va ko‘chma ma’nosida qo‘llanilib, ma’lum bir pragmatik vaziyatda ma’lum bir ifoda bilan bog‘langan so‘zning lisonda o‘ziga xos o‘rni va voqyelanish bosqichlari mavjud. Shu nuqtai nazardan, inson xarakter-xususiyatlarini aks ettiruvchi birliklarning kognitiv-semantik jihatlarini tadqiq etish muhim ahamiyatga ega.

³³ Филимонова Н.В.Фраземы, номинирующие человека по чертам характера, в русском и немецком языках: структурный и семантический аспекты: Авто. дисс. ... канд. филол. наук. – Челябинск, 2011. – С. 3.

Xarakter ifodalovchi birlik mazmunida milliy stereotip, konsept mavjud bo‘ladi. Konsept bugungi lingvokulturologiyaning muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi, biroq uning mohiyati va xususiyatlari hozirga qadar to‘laqonli o‘rganilmagan. Lingvokulturologik konseptlarni tahlil qilish tadqiqotchidan milliy dunyoqarash, milliy madaniyat va mentalitetni o‘rganishni talab qiladi³⁴. Ahamiyatli tomoni shundaki, har bir milliy konseptni belgilashda milliy madaniyatning o‘ziga xos roli bo‘ladi³⁵. Misol uchun, fransuz konseptining o‘ziga xos jihatni, ushbu madaniyatda ozodlikka, ayolga,³⁶ hayotga bo‘lgan munosabat inson xarakterini belgilashda dominantlik qiladi. Fransuz tilida antropominantlarning ijobiy guruhi ham ushbu xususiyatlarni ifodalagan birliklardan iborat bo‘ladi va tasnif ham mazkur belgilar asosida amalga oshiriladi. Demak, o‘zbek milliy konseptida esa yuqorida sanab o‘tilganidek insonning jamoa va ayrim shaxslarga bo‘lgan munosabatida namoyon bo‘luvchi fazilatlar qadrlanadi.

Turkiy xalqlar madaniyatida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan “Devoni lug‘otit turk” asarida ham qadimdan turkiy xalqlar turmush tarzida ustuvorlik qilgan bag‘rikenglik, mehmondo‘stlik xususiyatlari e’tirof etiladi. Har bir xalq istiqomat qiladigan geografik hudud bilan bir qatorda shu yerda yashovchi insonlarning umumiy belgilari ta’riflanib, mehmondo‘stligiga urg‘u beriladi.

Yevropa madaniyatida V.Gegel milliy madaniyatning ko‘rinishi va shakllari xususida fikr yuritgan. Xalqlarning milliy urf-odatlari va turmush tarzi bilan qiziqish, XIX asrda o‘zining yuqori bosqichiga ko‘tarildi. Ushbu tadqiqotlar J.Byuffon, Dj.Viko, Sh.Monteske nazariyalaridan boshlandi. G.Gerderning “Xalq ruhi” konsepsiysi, M.Lazarus va X.Shteyntalning “Xalq psixologiyasi” nazariyalari ham ayni shu davrga taalluqli. Keyinchalik ushbu nazariyalar V.Vunt va

³⁴ Raupova L. Lingvokulturologik konsept va uning xususiyatlari. // O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari. – T., 2019. 450-b.

³⁵ Фрумкина Ф. Психолингвистика. – М., 2004. – С. 89.

³⁶ Lyamkina V. Ayol lingvomadaniy konsepti fransuzlar lisoniy ongida // O‘zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnali. – T., 2017. – 168-171-betlar.

G.Shpet tomonidan takomillashtirilgan. XIX– XX asrlarda yashagan nemis faylasufi V.f.Gumboldt xalq dunyoqarashining negizida turuvchi milliy til xususida fikr yuritadi³⁷. V.F.Gumboldt g'oyalari E.Sepir va B.Uorfning “lingvistik tegishlilik” nazariyasining yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan.

Kognitiv lingvistika inson ongida lisoniy jarayonlarning kechishi, nutq (matn)ni qabul qilish va yetkazish, inson tafakkur shakllarining lisonda aks etishi xususidagi masalalar bilan shug‘ullanadi³⁸. Kognitiv lingvistika ijtimoiy-gumanitar va aniq fanlar taraqqiyoti bilan rivojlanib borgan³⁹. Soha atamalar tadrijiga ega va o‘zbek tilida xarakter ifodalovchi ko‘chma ma’noda qo‘llanilgan so‘zlar mohiyatini ochishda kognitiv birliklardan foydalanish o‘rinli bo‘ladi. Kognitiv birliklarning antropominantlar tahviliga joriy qilinishi, mavzuning olam lisoniy manzarasi, psixik-fiziologik jihatlarini ko‘rsatishga yordam beradi.

Jumladan, “freym” tushunchasi kognitiv lingvistikada qo‘llaniluvchi kategoriya hisoblanadi. Freym bu – olamdagи barcha hodisalar, borliq mavjudotlari xususidagi boshlang‘ich umumiyl bilimdir. Freym T.Van Deyk tomonidan “ensiklopedik bilim” deya ta‘riflangan⁴⁰. U o‘zida tushuncha hosil qilishi mumkin bo‘lgan barcha ma’nolar va unga xos belgilarni birlashtirib turadi. Bu jihatdan u lingvistik birlik leksemaga yondoshdir. Freym va leksemani inson ongida mayjud bo‘lish, nutqda voqyelanish xususiyati birlashtirib turadi. Farqli xususiyati esa, freym tushuncha atrofidagi bilimlarni

³⁷ Vaskakov N.A., Sodiqova S.A., Abduazizov A.A. Umumiyl tilshunoslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 1979. – 21-b.

³⁸ Голованова З.И. Образ, понятие, гештальт как форматы профессионального знания // Вестник Челябинского университета. – Челябинск, 2014. – С. 121-124.

³⁹ Трубаева Е.И. К вопросу взаимсвязи фрейм, гештальт, слот, топик, сценарий в когнитивной лингвистике // Литература народов Российской Федерации. – М, 2012. – С. 62.

⁴⁰ Ковшиков В.А, Глухов В.П. Психолингвистика. Теория речевой деятельности. – М.: Астрель, 2008. – С. 187.

ham birlashtiradi. Bir tushuncha atrofidagi hyech bir ma’no ushbu assosiasiyanidan chetda qolmaydi. Masalan, *it* so‘zining kognitiv ma’nolarini olaylik: *sut emizuvchilar guruhiga mansub bo‘lgan, uy-ro ‘zg ‘orda qo‘riqlash vazifasini bajaradigan, xonaki, oq, qora, kulrang, malla* va h.k. tusli belgilari itning tashqi-shakliy belgilari hisoblanib, o‘z ma’nosida qo‘llaniluvchi *it* so‘zining ma’nosи yuzaga kelishiga asos bo‘ladi; ko‘chma ma’noda qo‘llanilganda *zulmkor, pastkash, ziqna, xasis; ochofat, ochko* ‘z inson xarakter-xususiyatlariga ishora qiladi. Demak, *it* so‘zi itning tashqi, shakliy jihatlari asosida bir freym, ko‘chma ma’nosи asosida yuzaga kelgan mazmuniy xususiyatlari yana bir freymni hosil qiladi. Freym kognitiv birliklar tadrijidagi ikkinchi hodisa. Freym hosil bo‘lishida slot tushunchasi xizmat qiladi.

Slot bir freym ma’nosini yuzaga keltirish uchun xizmat qiladigan ma’noviy guruhlardir. Biz yuqorida freym tushunchasini leksemaga qiyoslagan edik. Ma’lumki, leksema semalardan tashkil topadi. Semalar birlashib leksemaning semantik ma’nosini hosil qiladi. Freym va slot munosabatlari xususida xuddi shunday leksema va sema o‘rtasidagi munosabatni talqin qilishimiz mumkin. Bir necha slotlar birlashgan holda freymning mazmunini belgilaydi. Biz yuqorida *it* freymi va uning assosiativ ma’nolari xususida fikr yuritgan edik. Ayni ushbu assosiativ ma’nolar *it* so‘zining slotlariga to‘g‘ri keladi. Bir predmet, hodisani bir necha mazmuniy slotlar tavsiflab kelishi mumkin. Xusan, yuqorida keltirilgan *it* freymining shakliy va mazmuniy jihatlari singari. Shakl va mazmun jihatiga ega bo‘lgan har bir freym ikki yoki undan ortiq slotlar majmuidan iborat bo‘ladi.

Ma’lumki, inson tafakkuri ijtimoiy muhitda voqelanadi. Bu voqelanish san’at, og‘zaki va yozma nutq ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Tafakkurning voqylanish imkoniyatlari cheksiz va turlichay. Yuqorida keltirib o‘tilgan kognitiv birliklar slotlar nutqda ssenariylar ko‘rinishida aks etadi. Ssenariylar freymlardan nutqiy vaziyatga mos ravishda foydalanish imkoniyatidir. Endi freym ssenariy ko‘rinishida pragmatik ahamiyatga ega bo‘ladi. Agar yuqorida keltirilgan *it* misolini ssenariy ko‘rinishiga keltiradigan bo‘lsak, o‘z ma’nosida:

itni boqmoq, itni chaqirmoq, it bilan o'ynamoq; ko'chma ma'noda: itlik qilmoq, itga o'xshamoq va h.k. ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. O'zbek tilida ko'chma ma'noda qo'llaniluvchi so'z + fe'l qolipi yordamida minglab ssenariylarni yuzaga keltirish mumkin. Yuqorida keltirib o'tilgan misolda ko'chma ma'noda qo'llanilgan zoonim va fe'l qo'shilishidan yuzaga kelgan ssenariy namunasi berilgan. Ushbu qolipni narsa-predmet nomlari, kasallik nomlari, tabiat hodisalari nomlari asosida yuzaga keltirish mumkin. Misol uchun: *supurgi bo'lmoq, lattalik qilmoq, ichburug'lik qilmoq, marazlik qilmoq, bo'ronga o'xshamoq, dovulga o'xshamoq.*

Ssenariyning qanday pragmatik, nutqiy vaziyatda qo'llanilganidan kelib chiqib nutqiy aktga mos freym va slotlar guruhi tanlanadi va ssenariy shakllantiriladi.

Kognitiv lingvistika uchun ahamiyatli bo'lgan hodisalardan yana biri bu – geshtalt tushunchasidir. Geshtalt so'zi nemis tilidan olingan bo'lib, o'zbek tiliga “shakl” deya tarjima qilinadi⁴¹. Geshtalt “sxema” va “forma” tarzida tarjima qilingan adabiyotlar mavjud.

Aytib o'tilganidek, inson olamni idrok qilib borish barobarida o'z ongida uning lisoniy manzarasini hosil qilib boradi. Bu jarayon bolalik davridan boshlab muntazam o'sishda va o'zgarishda, rivojlanishda bo'ladi. Unda sodir bo'ladigan jarayonlar, asosan, oldinga harakatlanib boradi. Bunday murakkab jarayon natijasi sifatida freym va uning shakllantiruvchisi slot yuzaga keladi. Bilimlarning nutqda ssenariylar asosida voqye bo'lishi xususida ham fikr yuritdik. Geshtalt freymlarning ssenariyga aylanish jarayonida o'ta muhim vazifani bajaradi. Freymning ma'no anglatishi uchun xizmat qiladigan barcha shakllar geshtaltda aks etadi. Masalan, biz yuqorida keltirib o'tgan *it* misolini olib ko'raylik. *Itlik qilmoq (itning ishini qilmoq)* ko'chma ma'noda qo'llanilib, inson tomonidan ko'rsatiladigan har qanday ziyon, salbiy xatti-harakat, xarakter-xususiyati namoyon bo'lishini aks ettiradi.

⁴¹ Бочарников В.Н. Конструктур и гештальт – неоинструментальные, средства гуманитарной науки // Гуманитарная география. – М., 2014. – С. 112.

Inson ongida mavjud tushunchalarning freym, freymdan ssenariyga aylanishi geshtalt yordamida amalga oshadi. Tilshunoslikda geshtalt atamasi ko‘p ma’noli hisoblanadi. Ong va nutqdagi strukturalarga nisbatan geshtalt atamasini qo‘llash birlamchi va ongdagi birinchi bosqich jarayonidagi vazifalarni nazarda tutadi. Shu o‘rinda birinchi va ikkinchi bosqichda amalda oshiriladigan ong vazifalari xususida fikr yuritamiz. Slot, freym, ssenariy ketma-ketligidagi olamni idrok etish va fikr yetkazish jarayoni ongda birinchi bosqichda amalga oshiriladi. Ushbu jarayonning barcha tafsilotlari keltirib o‘tiladi. Ikkinci bosqichda ham birinchi bosqichda amalga oshirilgan jarayon kechadi. Farqli jihat, freymlar talqin jarayonida yangi ma’noni ifodalash uchun xizmat qiladi. Ushbu bosqichning mahsuli obraz deb ataladi. Demak, shu jarayonda geshtalt so‘zining ikkinchi ma’nosini anglashiladi. Geshtalt oliy fikriy jarayon mahsuli, ya’ni obrazni aks ettiradi.

Ma’lumki, olam va undagi narsa-predmetlar bir turda bo‘lishidan qat’i nazar, har bir inson tomonidan turlicha qabul qilinadi. Ushbu qabul jarayonida hissiy ta’sirlanish natijasida ijod yuzaga keladi. Ijodkor asarida olamni hissiy qabul qilishdan tashqari, shaxsiy dunyoqarash, tajriba, shaxsiy munosabat aks etadi⁴². Demak, ifoda etilayotgan fikr uslubida shaxsiy munosabat hosil bo‘ladi. Birinchi bosqichda amalga oshirilgani kabi ikkinchi bosqichda ham tadrijiy o‘sib borish ko‘zga tashlanadi. Ikkinci bosqichning birinchi bo‘g‘inida tushuncha hosil bo‘ladi. Tushuncha atrof-muhit haqidagi ma’lumotning hukm shaklidagi ko‘rinishidan iboratdir⁴³. Hukm obraz yaratilishiga asos bo‘ladi. Aytib o‘tish lozimki, tushuncha bilim hosil bo‘lishining negizida turadi.

Obrazning turli mezonlar asosida amalga oshirilgan ko‘plab tasnifiy turlari mavjud. Geshtalt ham inson badiiy tafakkurining mahsuli⁴⁴. Ilmiy adabiyotlarda geshtaltga berilgan ta’rif obrazga

⁴² Белянин К. Психолингвистика. – М.: Флинта, 2003. – С. 78.

⁴³ Osmanka - Lipka I. Elements of Gestalt psychology in American Cognitive linguistics. – Polonia, 2012. – 72 р.

⁴⁴ Жўраев Б.А. Когнитив семантиканинг бошқарув холатлари // Ўзбекистонда хорижий тиллар электрон журнали. – Т., 2015. – 249-б.

berilgan ta’rifga juda yaqin. Ayrim manbalarda ushbu atamalar sinonim tarzida qo’llaniladi. Geshtalt aqliy, hissiy va xarakterologik xususiyatlarni aks ettiradi. Geshtaltni obraz bilan qiyoslanganda butun va qism munosabati yuzaga keladi. Geshtalt bir vaqtning o‘zida tushuncha va obraz butunligini namoyon qiladi, ularning elementlarini birlashtiradi. Misol uchun, *tulki* so‘zi inson ongida hayvon tushunchasi bilan bog‘lanadi. Ushbu hayvon obraz vazifasini bajarganda turli ma’nolarni ifoda etishi mumkin. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarida *tulki* obrazi orqali “ayyor”, “yolg‘onchi”, “mug‘ombir” kishi xarakteriga ishora qilinadi. Tulki tushunchasi ongdagi ijod natijasida ayyor inson obraziga aylanadi. Demak, biz milliy lisoniy manzarada bir lisoniy birlik qo‘sishimcha ma’no kasb etadi. Biroq turli madaniyatlarda tulki obrazining talqin etilishi turlicha. Ayrim manbalarda ushbu obrazga bo‘lgan ijobiy munosabat ko‘zga tashlanadi. Xususan, ingliz tili so‘zlovchilar uchun *tulki* obrazining ijobiy ma’nolari mavjud bo‘lib, u yosh va go‘zal, dono ayol obrazi bilan bog‘lanadi. Tabiiyki, so‘zning salbiy ma’nolari ham mavjud. So‘zlovchi ayni qaysi ma’noni nazarda tutishini nutqiy vaziyat, pragmatik holat ko‘rsatadi.

Stereotip-konsept milliy mentalitetning o‘ziga xos xususiyatlari haqida axborot beradi⁴⁵. Ushbu masala bugungi kunga qadar dunyo tilshunosligida chuqur tadqiq qilingan. Masalan, ingliz tilidagi “o‘ziga bo‘lgan ishonch”, “vatanparvarlik”, “uddaburonlik” stereotip-konseptlarini tadqiq qilish barobarida ingliz milliy madaniyatining va mentalitetining o‘ziga xos jihatlari xususida xulosalar berilgan. O‘z navbatida, o‘zbek tilida ma’lum bir xarakter-xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan tadqiqotlarga ehtiyoj bor. Vatanparvarlik turli madaniyatlarda hurmatga sazovor bo‘lgan siyosiy, ijtimoiy va axloqiy munosabatlarda namoyon bo‘ladigan fazilat. Uddaburonlik xarakter-xususiyati turli madaniyatlarda har xil talqin qilinadi,

⁴⁵ Мерзлякова И.С. Лингвокультурные концепты и их роль в формировании национального характера на материалах Франции: Дисс. ... канд. филол. наук. – Улан-Удэ, 2010. – С. 278.

lekin, Shimoliy Amerika va bozor iqtisodiyoti chuqur ildiz otgan mamlakatlarda ushbu xususiyat yuqori qiymatga ega. Uddaburonlik deyilganda, asosan, ijtimoiy muhitda namoyon bo‘ladigan kuchli va samarali faoliyat nazarda tutiladi va ingliz tili so‘zlovchisi uchun ushbu stereotip-konsept boylik tushunchasi bilan bog‘lanadi. O‘zbek tilida ham uddaburonlik ijobji xususiyat sifatida e’tirof etiladi.

O‘ziga bo‘lgan ishonch konsepti ham Amerika madaniyatini uchun alohida ahamiyatga ega xususiyat sanaladi. Amerika ingliz milliy xarakterining negizini tashkil qiluvchi konsept bu – kuch va imkoniyat. Ushbu yadroning atrofida – omad, uddaburonlik, optimizm, baxt, ishonch, g‘urur xususiyatlari birlashadi. O‘ziga bo‘lgan ishonch, vatanparvarlik, uddaburonlik konsept-stereotipining negizida turuvchi xususiyat ingliz protestantlari hayotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan (hard work) mehnatsevarlik xususiyatidir⁴⁶.

O‘zbek milliy madaniyatida, milliy stereotip namunasida ingliz madaniyatida ijobjiy deya qaralgan bir necha xislatlar ham ijobjiy qabul qilinadi, ammo ingliz va o‘zbek milliy konseptida ishbilarmonlik xususiyati o‘zaro farqlanadi. Ingliz madaniyati uchun ishbilarmonlik konsepti chuqur kapitalistik asosga ega va u shaxsiy manfaatning yuqori ko‘rsatkichi bilan izohlanadi. O‘zbek milliy konseptida ishbilarmonlik har doim ham kapitalistik munosabatlar bilan bog‘lanmaydi. Ishbilarmonlik turmush tarzidagi voqyea, hodisalarga nisbatan zohirlanadi. G‘arb va Amerika madaniyatiga xos hisoblangan individualizm xususiyati o‘zbek va sharq madaniyatiga mansub millatlar tomonidan ijobjiy qabul qilinmaydi. Milliy konseptlar mohiyatini tadqiq qilishning samarasi milliy madaniyatlar mohiyatini ko‘rsatish lozim bo‘lgan o‘rinlarda ko‘rinadi.

Ma’lum birtilda qo‘llanilib, ma’lum birtushuncha bilan bog‘langan so‘zning semantik xususiyatlari haqida xulosa chiqarish uchun ushbu so‘zning tildagi ma’no ifodalarini sanash kifoya qilmaydi, chunki bugungi globallashuv sharoitida bir so‘z baynalminal tarzda qo‘llanilib, turli tillarda xususiy ma’no ifodalashi mumkin. Shu nuqtainazardan,

⁴⁶ <http://www.native-languages.org/legends – fox. Ht>

inson xarakter-xususiyatlarini aks ettiruvchi birliklarning lingvokulturologik xususiyatlarini ko'rsatish muhim ahamiyatga ega.

1.2-§. Xarakter va temperament munosabati

O'zbek tilida antropominantlik xususiyatini aks ettiruvchi birliklar tadqiqini amalga oshirish jarayonida e'tibor qaratish lozim bo'lgan birinchi masala xarakter, axloq, temperament tushunchalarining o'zaro farqli hodisalar ekanligini lingvistik nuqtainazardan asoslash masalasidir. Dunyo tilshunosligida xarakter, axloq, temperament hodisalari o'zaro farqlangan holda, tilda ushbu hodisalarni aks ettiruvchi birliklar ham o'zaro farqlanadi⁴⁷. Psixologik ta'rif bo'yicha xarakter insonning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy, diniy, irqiy, jinsiy, mintaqaviy omillar asosida shakllanadigan, muhitga munosabat ko'rinishida yuzaga keladigan bir bo'lagi⁴⁸. Sanab o'tilgan tashqi omillardan birining o'zgarishi xarakterda ham o'zgarish bo'lishiga olib keladi. Temperament esa inson tug'ilishi bilan unda mavjud bo'ladigan aql, farosat, iqtidor va did bilan bog'liq bo'lgan xususiyatlar majmuasi. Ta'rifdan kelib chiqqan holda tilda ham xarakter va temperament ko'rsatkichli so'zlar ajratilishi zarur. Bundan tashqari, manbalarda inson ruhiy holatini aks ettiruvchi birliklar ham xarakter ifodalovchi birlik sifatida talqin qilingan o'rirlar mavjud. Masalan, shaxs ruhiy holatini aks ettiruvchi *jinni*, *telba*, *tentak*, insonning jamiyatdagi mavqyei, avtoritetini aks ettiruvchi *ulug'*, *buyuk* so'zlarini xarakterga xoslash o'rirlari uchraydi. Ayni hodisa tilshunoslikda, xususan, o'zbek tilshunosligida xarakter ifodalovchi birliklar chegarasini belgilash, o'zbek tilida xarakter ifodalovchi birliklar ta'rifini yaratish zaruriyatini qo'yadi. Ish doirasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan ikkinchi masala esa o'zbek lingvokulturologiyasida inson xarakter-xususiyatini aks ettiruvchi birliklarning chog'ishtirma

⁴⁷ Tosheva D.A. Shaxs fe'l-atvorini bildiruvchi leksik birliklar // Lingvist. – № 2. – T., 2011. – 196 b

⁴⁸ Tosheva D. "Xarakter", "temperament" va "shaxsiyat" tushunchalarining lingvistik ifodasi // Лингвист. – № 3. – T., 2012. – 115-6.

tahlilini amalga oshirishdir, chunki shu asnoda milliy madaniyat belgisi bo‘lgan birliklarni belgilab olish mumkin.

Bu jarayonni quyidagicha izohlashimiz mumkin. O‘zbek va ingliz tilida so‘zlovchi tomonidan *tulki* so‘zi inson xarakteriga ishora qilgan holda qo‘llanilsa, bu ikki nutqdan anglashiladigan asosiy ma’no ayyorlik xususiyatini ifodalashga qaratilgan bo‘ladi. Har ikki til so‘zlovchisi ayni vaqtida bir so‘zni bir hodisaga nisbatan qo‘llayotganligiga qaramay, ko‘chma ma’noda ifodalangan tulki so‘zining ingliz tili so‘zlovchisi uchun xususiy jihatlari mavjud. Ingliz tili so‘zlovchisi *tulki* so‘zini qo‘llaganda: 1) yosh, go‘zal qiz; 2) oilali erkaklarning boshini aylantiradigan hiylagar ayol; 3) ehtirosli ayol; 4) hodisalarni zimdan kuzatib boruvchi va o‘z foydasiga hal bo‘lishi uchun zimdan harakat qiladigan shaxs; 5) o‘z foydasi va manfaati uchun xizmat qilmaydigan masalalarda yordam so‘ralganda o‘zini go‘llikka soluvchi inson shaxsiyatiga ishora qiladi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da keltirilgan ma’lumotlarga asoslanadigan bo‘lsak, o‘zbek tilida *tulki* so‘zining qo‘llanilishida gender farqlanish mavjud emas. Ingliz tilida tulki so‘zining ko‘chma ma’nolari orasida ijobiy ma’no kasb etgan (1,3) o‘rinlar mavjud, biroq o‘zbek tilida *tulki* so‘zi ko‘chma ma’noda ijobiy xislatlarga ishora qilmaydi. Birgina xarakter ifodalovchi ko‘chma ma’noli so‘zning tahlili madaniyatlarda bir tushunchaning ko‘chma ma’nosи bir-biridan tubdan farq qilishi mumkinligini va ular o‘rtasida mushtaraklik bo‘lishini asoslaydi.

Inson va til ajralmas hodisalardir⁴⁹. Til insonni shakllantiradi, uning xulqi, mentaliteti, milliy xarakterini o‘zida aks ettiradi.

Inson o‘zgalar tomonidan sevib muhokama qilinadigan, o‘lmas mavzu. Har doim jamiyatda o‘zgalar shaxsiyatiga yondashuv mavjud bo‘ladi. Inson – tirik, doimiy harakatdagi tizim⁵⁰. U har doim fiziologik, ruhiy o‘zgarishda bo‘ladi, bu o‘zgarish yaxshilanish yoki

⁴⁹ Nurmonov A. Struktur Tilshunoslik: Ildizlar va yo‘nalishlari. – T., 2005. – 117-b.

⁵⁰ Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – T., 2007. – 112-b.

yomonlashish jarayonida bo‘lishi mumkin. Inson til yordamida o‘zidagi ruhiy o‘zgarishlarni, xarakterini ko‘rsatadi. Inson xarakteri til va xulq orqali voqyelanadi. Inson xarakteri atrofdagilar tomonidan muhokama qilinganda, inson ta’rifi uchun qo‘llaniladigan so‘zlar, asosan, sifat so‘z turkumiga mansub bo‘ladi. Inson xarakteri tushunchasi psixologiya uchun bahsli sanalgani singari lingvistikka uchun ham bahslidir, chunki psixologiyada inson xarakteri tushunchasining chegaralari belgilab olinmagan, ushbu chegarani lingvistikada lingvistik birliklar asosida ham belgilash qiyin masala. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, tilda inson xarakter-xususiyatini aks ettiruvchi so‘zlar bilan qiziqish, uni antroposentrik paradigma sohalari kesimida tadqiq qilish jarayoni o‘tgan asrning so‘nggi choragidan boshlangan. Xarakter ifodalovchi birliklar lingvokulturologiyasi, semantikasi, grammatik xususiyatlari xususida atroficha fikr yuritilgan bo‘lsada, tilshunoslikda xarakter atamasining ta’rifini yaratish muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda, chunki psixologiya va adabiyotshunoslikda nazarda tutilgan xarakter va lingvistik xarakter to‘liq o‘zaro muvofiq emas. O‘zbek tilida xarakter ifodalash uchun asosan sifat so‘z turkumiga mansub so‘zlar qo‘llaniladi, lekin insonni ta’riflashda sifat so‘z turkumining o‘zi bilan kifoyalanishning iloji yo‘q.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da keltirib o‘tilgan temperament ko‘rsatkichli so‘zlar miqdoridan kelib chiqqan holda ushbu birliklarni xarakter ifodalovchi so‘zlar guruhlari bilan bir qatorda havola qilish o‘rinli deb bildik. Temperament kategoriyasi tadqiqi zamonaviy psixologiyaning asosiy mavzularidan biri hisoblanadi. Temperamentga bo‘lgan qiziqish qadimgi dunyo tarixidan boshlangan bo‘lib, Gippokrat, Galen zamonidayoq turli nazariyalar asosida talqin qilina boshlangan⁵¹. Temperamentga doir mulohazalarning deyarli barchasida uchraydigan, temperamentning mohiyatini ko‘rsatuvchi jihat – insonning istalgan faoliyat turida muvaffaqiyat qozonishi va aksincha omadsizlikka uchrashiga sabab bo‘ladigan xususiyatlar majmuasi ekanligidadir. Xuddi shu ta’rifdan kelib chiqqan holda

⁵¹ Фозиев Э. Умумий психология. – Т.: Университет, 2002. – 94-б.

temperament va xarakterga mansub bo‘lgan xususiyatlar haqida kichik bir xulosani berib o‘tishimiz mumkin. Xarakter-xususiyatlari insonlarning jamiyatda hukmron bo‘lgan odob-ahloq normalariga va jamiyat a‘zolariga bo‘lgan munosabatini ko‘rsatadi. Keltirilgan o‘rinlarda xarakterning mohiyati namoyon bo‘ladi. Temperament insonning ma’lum bir faoliyat jarayonida ko‘zga tashlanadigan qirrasi bo‘lib, insonning shaxsiy o‘sishi uchun yordam beradigan xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, insonning aql, did, fahm-farosat bilan bog‘liq bo‘lgan jihatlari temperament ko‘rsatkichidir. Temperament xususiyatlari ham xarakter-xususiyatlari singari munosabat asosida voqyelanadi, xarakter singari insonning ta’rifida asosiy ko‘rsatkichlardan biri sifatida keltiriladi, biroq temperamentning asosi inson tug‘ilishi bilanoq unda paydo bo‘lishi bilan izohlanadi⁵². Xarakter insonda ijtimoiy muhit, sosial mansublik va bir qator tashqi omillar asosida paydo bo‘ladi, temperament ko‘rsatkichlari insonda tug‘ilishi bilan ro‘yobga chiqib bolalik chog‘idan boshlab namoyon bo‘ladi. Ahamiyatli jihat shundaki, temperament ham xuddi xarakter singari dinamik holatda bo‘ladi, o‘sadi va kengayadi, biroq xarakterdan farqli ravishda mutlaqo o‘zgarib ketmaydi. Insonda xarakter va temperament belgilarining rivojlanishi va barqarorlashishi uchun eng ahamiyatli davr bu – bolalik va o‘smirlig davridir. Ayni davrdagi to‘g‘ri munosabat, temperament imkoniyatlarining namoyon bo‘lishiga, mo‘tadil xarakter-xususiyati ustuvor bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Temperament ham xarakter singari tashqi omillar asosida yashaydi. Ushbu jarayonning, muayyan sosial omilning ta’sirini ko‘rsatgan tadqiqotlar ham mayjud. Masalan, rus olimi V.M.Rusalov sosial yo‘nalganlik va emosionallik, J.Gilford, K.Louell sosial moslashuvchanlik, R.Pломkin, L.Tarston sosial affilisiya nuqtainazardan yondashganlar,⁵³ lekin har doim ham

⁵² Ян Бинь. Этнопсихологические особенности темперамента и общительности у китайских и российских студентов: дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2004. – С.24.

⁵³ Сальшкова М.В. Темперамент как музыкально-художественный феномен: Автореф. дисс. ... канд. культур. наук. – Саратов, 2008. – С.28.

insonning sosial muhitdagi holati, jamiyat axloq normalariga bo‘lgan munosabati uning temperamentini namoyon qilavermaydi. Xarakter, temperament, axloq qorishiq holda yashab, birgalikda mavjud bo‘lsada, alohida hodisalardir.

O‘zbek mumtoz manbalarida, Ibn Sinoning “Tib qonunlari”da⁵⁴ (mazkur manbada xarakter tushunchasi mijoz so‘zi orqali ifodalangan), Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”⁵⁵ asarida xarakter, sog‘liq, nutq, uyquning inson mijoziga bog‘liq ekanligi aytilgan.

Zamonaviy psixologiya ilmida temperamentga yondashuvning ikki ko‘rinishi struktur va tipologik yondashuv turlari mavjud. Struktur yondashuv vakillari temperamentni tushuntirishda, belgilar majmuasini asosiy o‘ringa qo‘yadilar. Struktur yondashuvning yirik namoyondalari S.L.Rubinshteyn, B.M.Teplov, V.D.Nebilisin, V.S.Merlin, A.I. Krupnov, Ya.Sterlyayu, M.Zikkermandir⁵⁶. Tipologik yondashuv vakillari esa yo‘nalish nomidan kelib chiqqan holda temperamentni turlarga ajratgan holda, ularning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda nomlaganlar. Bugungi to‘rt temperament ayni tipologik yondashuv vakillarining xizmatidir. Temperamentga tipologik yondashuvning ikki ko‘rinishi ajralib turadi, biroq xarakter-xususiyatlarining munosabat doirasi asosida qilingan tasnifi ham o‘zini to‘la-to‘kis oqlamaydi.⁵⁷ Temperament shaxsiyatning shakllantiruvchi va insonlararo munosabatda voqylanuvchi hodisa. Temperamentning muloqot jarayonida namoyon bo‘ladigan holati –

⁵⁴ Ibn Sino Abu Ali. Tib qonunlari. – T.: Abdulla Qodiri nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1983. –13-b.

⁵⁵ Yusuf Xos Xojib.Qutadg‘u bilik. –T.: CHo‘lpon nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2007. – 18-b.

⁵⁶ Власова Л.А. Темперамент и его проявления в лингвистических характеристиках и психологических компонентах речи: Автoref. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2007. – С. 28.

⁵⁷ Королёва Е.В. Нестандартные коммуникативные ситуация с участием представителей разных психологических типов темперамента (на материале судебной речи): Автoref. дисс. ... канд. псих. наук. – М., 2004. – С. 24.

insonning muloqotga va muloqot mavzusiga tez kirisha olishi va yoki aksincha muloqot jarayoniga kirishib keta olmasligi, muloqot jarayonida mutlaqo tormozlanib qolishi kabi holatlarda namoyon bo‘ladi. Kirishimlilik xarakter-xususiyatidan ko‘ra ko‘proq temperament ko‘rsatkichiga mos keladi, biroq insonlararo muloqot muhitida inson xususida qilingan xulosa har doim ham inson haqidagi xulosa chiqarish uchun yetarli bo‘lmaydi. Muloqot jarayoni vaqt jihatidan cheklangan va unda inson o‘z temperament xususiyatlarini to‘liq namoyon qila olmaydi. Istalgan tilning xarakter-xususiyatini ifodalovchi birliklari tahlilga tortilganda kishining bilimi, dunyoqarashi va fahm-farosatini aks ettiruvchi xususiyatlar ajralib qoladi. Kishining aqliy qobiliyati va jamiyatda muloqot jarayonida namoyon bo‘luvchi aqliy xususiyatlari insonning xarakter-xususiyatlari doirasiga kiradi, xarakter qirralari namoyon bo‘ladigan munosabatlar doirasida insonning bilim, fahm-farosatiga daraja belgilash bilan baho beriladi, biroq aqliy ko‘rsatkichlar xarakter emas, temperament ko‘rsatkichidir. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagi temperament ko‘rsatkichli so‘zlar mavjud:

I-jadval

**“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da temperament
ko‘ratkichli so‘zlar**

Aql bilan bog‘liq (ijobiyl)	Farosat bilan bog‘liq (ijobiyl)	Did bilan bog‘liq (ijobiyl)
<i>Aqlli, ziyrak, fahmli, hushyor, bilgir, bilgich, bilimdon, bilimdon, bilimli, dono</i>	<i>Betamiz, farosatli</i>	<i>didli</i>
Aql bilan bog‘liq (salbiy)	Farosat bilan bog‘liq (salbiy)	Did bilan bog‘liq (salbiy)
<i>Aqlsiz, ahmoq, tentak, bilimsiz, galvars, lakov, merov, nodon, lodon, omi</i>	<i>Betamiz, befarosat, befahm, kaltafahm, kamfarosat, kamfahm, farosatsiz</i>	<i>didsiz</i>

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ni tekshirish barobarida yigirma besh ta aql tushunchasi bilan bog‘liq, to‘g‘ridan-to‘g‘ri temperament

bilan bog‘lanadigan so‘zlar aniqlandi. Ushbu so‘zlarning to‘qqiztasi ijobiy, o‘n oltitasi salbiy ma’noga ega. So‘zlar shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra sinomimlik va antonimlik hosil qiladi. Ayrim so‘zlar, masalan, *omi* so‘zi neytral xarakterda bo‘lib, so‘zning ijobiy yoki salbiy ma’noda qo‘llanilayotganligini nutqiy vaziyat hal qiladi, chunki *omi* so‘zida bilmaslik ma’nosi bo‘lsada, salbiy bo‘yoq mavjud emas. Qolgan barcha so‘zlarda ijobiy yoki salbiy bo‘yoqdorlik mavjud.

Insondagi aql, farosat bilan bog‘liq bo‘lgan xususiyatlarni obrazli tarzda aks ettirish ko‘nikmasi mavjud. Bunda frazeologik birliklardan foydalanish ko‘nikmasi muhim ahamiyatga ega. Masalan:

“—*Ko‘ngli yarimta bo‘lsa, miyasi ham yarimtami?* Uyingni o‘g‘ri bossa, o‘g‘lingni sandiqqa solib qo‘yib, qo‘shnini chaqirmaysan. Hammaning bolasi o‘ziga aziz.” (aqlsiz) (Qahhor A. Anor. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijobiy uyi. – 95 b.)

Miya so‘zi somatik birlik. So‘z alohida qo‘llanilganda ham, konnotativ nuqtainazardan aql tushunchasi bilan bog‘lanadi va o‘zbek tilida bu fikrni asoslovchi ko‘plab misollar mavjud: *miyasi butun, miyali, miyasini qurt yegan, tovuq miya va h.k.* Keltirilgan misolda *miya* so‘zi yarim so‘zi bilan birikib, aqlning kam miqdorda bo‘lishini ifodalagan. Gapning ritorik so‘roq tarzida shakllantirilishi fikrda aqlsizlik xususiyatiga ta‘kid, tasdiq ma’nolarini yuklagan.

“*Otam sigirning sersut yoki kamsutligini ma‘rashidan bilar edi*”. (*aqlli*) (Qahhor A. Anor. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – 169-b.)

Iborada bevosita aql so‘zi bilan bog‘lanadigan so‘z yoki so‘z birikmasi qo‘llanilmagan, biroq inson sezgi a’zolari orqali qabul qilinadigan sigirning ma‘rashi unga aloqasiz belgi sersutlik bilan bog‘lanishi va bu bog‘liqlikni ma‘rash orqali qabul qila bilish real voqyelikda yuz berishi mumkin bo‘lmagan holat. Real voqyelikda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lmagan holat orqali insonda mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lmagan mubolag‘ali uddaburonlik aks ettirilgan.

Mazkur frazeologik birliklar tinglovchiga axborot berishdan tashqari yengil kulgu, estetik zavq bag‘ishlaydi.

Insonning aqliy ko‘rsatkichini o‘xshatish, obrazli tarzda aks ettirish ko‘nikmasi qadim zamonlardan mavjud. O‘zbek mumtoz adabiyoti namunalarida ham ushbu jihat yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Insondagi did, aql, fahm-farosatni ifodalovchi so‘zlar uning temperamentini aks ettiradi⁵⁸. Xarakter bu temperament emas, balki undan kelib chiqadigan, nisbatan o‘zgaruvchan belgilardir. Jahldorlik, serg‘ayratlik, izlanuvchanlik, qiziqqonlik, o‘zini tuta olmaslik, kek saqlash xarakteri xolerik temperamentli shaxslarda kuzatiladi. Hazilkashlik, quvnoqlik, tirishqoqlik, yaratuvchilik, e’tiborsizlik, va’dada turmaslik belgilari sangvinik temperamentdagi shaxslarda uchraydi. Flegmatiklar vazmin, sabr-toqatli, tortinchoq, jimlikni xush ko‘rish, vazifani sidqidildan bajarish xarakter-xususiyatiga ega bo‘ladilar. Tortinchoqlik, ta’sirchanlik, kuchsizlik, tirishqoqlik, kamgaplik, yolg‘izlikni xush ko‘rish belgilari melanxoliklarga xosdir.

1.3-§. Xarakter kategoriyasining lisoniy tavsifi

Qadim ilm-fan taraqqiyotidan bugungi kunga qadar inson va uning o‘ziga xos bo‘lgan psixik xususiyatlari, unda kechadigan ruhiy jarayonlarning bosqichlari, tadriji va ushbu hodisada muhim rol o‘ynaydigan tashqi hamda ichki omillar masalalari xususida qator ilmiy yo‘nalishlar, nazariyalar, mulohazalar yuritilgan⁵⁹. Ushbu jarayonning mahsuli o‘laroq, inson shaxsiyatini turli xususiyatlardan kelib chiqqan holda tadqiq etadigan psixologiya ilmi yuzaga keldi. Biz mulohaza yuritishni maqsad qilgan “xarakter” tushunchasi ham ayni fan sohasiga taalluqli kategoriya hisoblanadi. Uning adabiyotshunoslik

⁵⁸ Ломтатидзе О.В. Влияние особенностей темперамента на формирование симпатий и антипатий у девушек: Дисс. канд. псих. филол. наук. Уральский государственный профессионально-педагогический университет, 2008. – С. 2-3.

⁵⁹ Коллектив. Вопросы психолингвистики // Научный журнал теоретических и прикладных исследований. – М, 2007. – С.143.

ilmida istiloh sifatida qo‘llaniladigan muqobilini ham ayni kategoriya aks ettirgan mohiyatning bir ko‘rinishi sifatida qabul qilish mumkin. Quyida xarakter tushunchasi mohiyatini mufassal yoritish maqsadida, ushbu kategoriyaning psixologiya hamda adabiyotshunoslik ilmida qanday ma’no, mazmun anglatishini keltirib o‘tamiz. Xususan, Arastuning adabiyotshunoslik ilmiga ilk poydevor hisoblangan asari – “Poetika” ilmiy risolasida xarakter tushunchasini ilmiy asoslashga qaratilgan ilk qarashlar ilgari surilgan. Arastu xarakter tushunchasini tragik obrazlar bilan bog‘lab tushuntiradi. “Shaxs agar o‘zining gaplari va ishlarida qandaydir maqsadga amal qilsa, xarakterga ega bo‘ladi. Agar shaxs yaxshi maqsadlarni ko‘zlasa, xarakteri ham yaxshi bo‘ladi.” Arastu “Poetika”da kategoriyani sodda izohlaydi, lekin bu izoh badiiy asar xususidagi qimmatli bir xulosaning kelib chiqishiga turtki bo‘ladi. Xususan, badiiy asarda obraz va xarakter tushunchalarining maqomini ayni ta’rifdan kelib chiqqan holda belgilash mumkin. Badiiy so‘z borliqning in’ikosi o‘laroq, badiiy asardagi har bir obraz o‘z xarakter- xususiyatlariga ega bo‘ladi. Voqyealar rivojining turli nuqtalarida vaziyat talabidan kelib chiqqan holda xarakterning turli qirralari o‘zini namoyon eta boshlaydi. Ayni hodisaning o‘zi obrazning badiiy asar taqdirida hal qiluvchi rol o‘ynovchi xarakter darajasiga ko‘tarilishiga asos bo‘la olmaydi, chunki Arastu ta’rifida keltirilgan “yaxshi maqsadlarni ko‘zlash” har qanday vaziyatda ham ustuvor vazifa bo‘lishi lozim. Ayni vazifaning mavjudligi qahramonni turli kolleziyalar girdobiga boshlaydi. Qahramon turli ichki va tashqi kurashlarga tortiladi⁶⁰. Bu kurash aksar uning mag‘lubiyati va halokati bilan yakunlanishi mumkin. Shuning uchun ham Arastu tragik obrazlarni xarakterning yorqin misoli sifatida keltirib o‘tadi.

Insonga xos bo‘lgan xarakter-xususiyatlarini ijobjiy va salbiy kabi ikki guruhga ajratish jadid adabiyoti namoyondasi Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yohud axloq” asarida ham mavjud. Adib axloq so‘zini “insonni yaxshilikka boshlovchi ilm” deya ta’riflaydi.

⁶⁰ Quronov D. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T.: Akademnashr, 2006. – 59-b.

Axloqni tashkil qiluvchi ijobjiy xususiyatlar – matonat, diyonat, islomiyat, nazokat, sa'y-g'ayrat, riyozat, shijoat, qanoat, sabr, hilm, intizom, vijdon, vatanni sevmoq, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok, hifzi lison, iqtisod, viqor, havf va rajo, itoat, munislik, saodat,adolat, muhabbat, oliv himmat, avf; salbiy xususiyatlar – g'azab, shahvat, jaholat, safohat (isrofarchilik), haqomat (bid'atchilik), atolat (dangasalik), xasosat (xasislik), rahovat (g'ayratsizlik), anoniyat (xudbinlik), adovat, namimat (chaqimchilik), jibonat (qo'rkoqlik), hasad, kizb (yolg'onchilik), nifoq, tama, zulm tavsifi va tasnifini keltirib o'tadi, kishida xislat yoki illat mavjud bo'lsa, oqibatlari keltirib o'tiladi⁶¹.

Tadqiqot ishining oldida turgan vazifalardan biri xarakter tushunchasining lingistik qo'llanish doirasini belgilash, tilda xarakter ifodalash uchun xizmat qiluvchi birliklarning ma'noviy guruhlarini aniqlashdan iborat, ushbu jarayonda amalga oshirilishi lozim bo'lgan ish xarakter so'zining ma'no ko'lamenti aniqlash va tilda ushbu ma'noni ifodalovchi birliklarni ajratib olish.

"Xarakter" tushunchasi psixologiyaga taalluqli kategoriya hisoblanadi.

Xarakter [yun. charakter – farqlanuvchi xususiyat, belgi] 1. Odam, narsa va hodisalarining o'ziga xos ko'rinishi, xususiyati; boshqalardan ajralib, farq qilib turadigan tomoni.

2. Odamning xatti-harakati va atrof-muhitga munosabatida namoyon bo'ladigan o'ziga xos xususiyati, ichki ma'naviy bar-qarorligi.

3. Adabiyot va san'atda: xususiy belgilari mukammal tasvirlangan va o'zida fe'l-atvorning tarixan aniq tipini mujassamlantirgan, shuningdek, muallifning ma'naviy-estetik konsepsiyasini ifodalagan inson obrazi (O'TIL.4.384).

Tadqiqotimiz predmeti sifatida ikkinchi ma'nodagi *xarakter* so'zi olingan. *Xarakter* so'zining uchinchi ma'nosi adabiyotshunoslikka

⁶¹ Avloniy A. "Turkiy guliston yohud axloq". – T.: Par. Sots. revolyut, 1916.
– 47-b.

doir termin hisoblanib, birinchi va ikkinchi ma'noga aloqadorligini semantik tahlil orqali kuzatish mumkin. Bugungi kunga kelib, uchinchi ma'no maxsuslashib, terminga aylangan. Semantik usulda "obrazning mukammal tipi" ma'nosidagi yangi leksema shakllangan. Adabiyotshunoslikdagi *xarakter* terminini inson fe'l-atvorini ifodalovchi *xarakter* atamasiga nisbatan omonim sifatida baholash mumkin.

"Xarakter"ning leksema sifatidagi ma'nolarining tadqiqot ishi uchun amaliy ahamiyati, xarakter ma'noviy guruhi ostida birlashtirish mumkin bo'lgan birliklar chegarasini belgilab olishda asos vazifasini bajarishi bilan izohlanadi.

Birinchi bob bo'yicha xulosa

1. Milliy lisoniy manzara va milliy xarakter tushunchalari o'zaro chambarchas bog'liq, har qanday til milliy madaniyat yutug'i, ojiz tomonlari va unda kechadigan jarayonlarni aks ettiradi va ushbu holat umumiy lisoniy manzara egasi bo'lgan insonlar xarakteriga ham o'za'sirini ko'rsatadi.

Milliy lisoniy manzara shakllanishida jins, din, siyosiy tuzum omillarining o'ziga xos ta'siri bor. Ma'lum millatga mansub bo'lgan kishilar bir millat va mamlakat fuqarosi bo'lishlaridan tashqari bir milliy xarakter namoyondalari ham hisoblanadilar, bu jarayonda ma'lum bir xarakter-xususiyati jamiyatda ustuvor bo'ladi. Bu xarakterdagi ustuvorlik tarixiy-tadrijiy jarayon mahsuli yoki siyosiy tuzum omili natijasida yuzaga keladi.

2. Kognitiv-semantik birliklar slot, freym va ssenariydan iborat. Ushbu birliklardan xarakter-xususiyatlarni ifodalash maqsadida qo'llangan "obraz" tushunchasining mohiyatini ochishda foydalanish o'rinni.

Xarakter falsafiy, psixologik, filologik, lingvistik tushunchalarni o'zida aks ettirgan murakkab belgililar yig'indisidir. Xarakter inson xususiyati haqidagi tushunchalarning ijtimoiy muhit, ijtimoiy munosabatlar, madaniy dunyoqarash bilan bog'liq holda aks etishidir.

3. Xarakter ifodalovchi birliklarning antroposentrik tahlili milliylik, hududiylik belgilari, madaniy xususiyatlar, olam haqidagi tasavvur, bilimlarni yoritishga xizmat qiladi.

4. Inson xarakteri temperamentga bevosita aloqador. Temperament haqidagi ma'lumotlar qadim davrlarga borib taqaladi. Sharq mumtoz manbalarida ham temperament belgilari, uning inson hayotidagi o'rni, nutqi, xarakteri, faoliyatiga ta'siri masalalari qayd etilgan.

Temperament inson tabiatining muhim belgisi hisoblanib, shaxs nutqida namoyon bo'ladi. Nutq va xarakterni temperamentga bog'lab o'rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim masalalaridan hisoblanadi.

Xarakter ifodalovchi birliklar va temperament ko'rsatkichli birliklar butun-qism munosabatida namoyon bo'ladi.

5. Xarakter kategoriyasi falsafiy, psixiologik, adabiy, lingvistik nuqtai nazardan tavsiflangan. Xarakterning lisoniy tavsifi olam manzarasi, ijtimoiy-siyosiy, madaniy munosabatlar, makon belgilariga oid semalarni o'z ichiga oladi.

II BOB. O'ZBEK TILIDA XARAKTER IFODALOVCHI LEKSEMALARING SEMANTIK TAHLILI

2.1-§. Inson xarakterini ifodalovchi leksemalarning semantik guruhlari

O'zbek tili lug'at fondidagi antropominantlar o'z va o'zlashgan qatlamga mansubdir.

O'z qatlamga oid leksemalar inson xarakterini ifodalashda tilning o'ziga xos tabiatga egaligini asoslaydi. Milliy xarakter ifodasi ham, asosan, o'z qatlam so'zlarida namoyon bo'ladi.

Hozirgi o'zbek tilida xarakter ifodalovchi o'zlashma qatlam leksemalari ko'p uchraydi. Aksariyat o'z qatlam birliklari arxaizmga aylangan. Hozirda xarakterni umumlashtirib ifodalovchi *yaxshi*, *do'g'bo'yin*, *jizzaki*, *shartaki* so'zлari o'z qatlamga mansubdir. Lekin o'z qatlam so'zлari miqdor jihatdan kam. Ularning aksariyati iste'moldan chiqqan, arxaizmga aylangan. Aksar turkiy qatlamga oid leksemalar tarixiy yozma manbalarda uchraydi. Jumladan, "Devoni lug'otit turk"da *aluk* (kuchli, matonatli), *irik* (mehnatlash, jasoratli), *usrik* (dangasa, uyquchi), *aljaq* (bag'rikeng, go'zal xulqli), *azqu* (ezgu), *ivak* (sabrli), *utun* (vijdonsiz), *armaqu* (erinchchoq, dangasa), *ajig lig'* (qanoatli) kabi inson xarakterini bildiruvchi so'zlar qo'llangan⁶². "Qutadg'u bilig" asarida ham inson xarakter-xususiyatlarini ifodalovchi so'zlar uchraydi: *ko'ni*, *chin* (to'g'ri, rostgo'y), *qamug'* (xasis), *bayirsaq* (mehribon), *yersig* (mard, jasur), *ariy* (toza), *al'caq* (sahovatli, yumshoq ko'ngilli), *umduči* (tamagir), *saran* (xasis), *irig* (dag'al, qo'pol), *ersäl // irsäl* (bevafo), *qopdaq // qovdaq* (baxil, qizg'anchiq; ochko'z), *özkäy* (sodiq) kabi⁶³. Ko'chma

⁶² Devoni lug'otit turk. Indeks lug'at. – T., 1967. – 547-b.

⁶³ Xolmuradova M. "Qutadg'u bilig" leksikasi: Filol. fan. fal. dok. ... diss. avtoref. – T., 2019. – 16-b.

ma'noda qo'llangan so'zlar: *butun* (to'g'ri) so'zi asarda "yetuk", "mukammal", "rostgo'y" ma'nosini ifodalab, *ko ni* va *chin* so'zlariga sinonim sifatida keltirilgan. Asarda *yemishsiz yig'och* birikmasi qo'llangan bo'lib, hozirgi o'zbek tilida *mevasiz daraxt* birikmasiga to'g'ri keladi va xasis, ziqna inson xarakterini aks ettiradi⁶⁴.

"Qutadg'u bilig"da *xarakter* so'zining turkiy muqobili bo'lган *qilinch* so'zi qo'llanilgan. Asarda unga sinonim sifatida ishlatilgan *qiliq* so'zi hozir ham qo'llaniladi.

Psixologiya tarixida xarakter kategoriyasi ko'p marotaba tasnif qilingan. Bunga asosiy sabab xarakter ijtimoiy muhit, tashqi ta'sirlar natijasida o'zgarishi mumkinligi, u individual va umummilliyligi, umuminsoniy ahamiyat kasb etishidan iborat. Ushbu beqaror holatni inobatga olgan holda, shaxs xarakteri asosini tashkil qiluvchi birlamchi va barqaror (shartli ravishda) xususiyatlar asosida xarakter kategoriyasini tasnif qilishga urinishlar bor. Bu boradagi dastlabki tasnif sifatida Arastuning "Poetika" asarida keltirib o'tilgan mulohazalarni qayd etish mumkin⁶⁵. Dastavval, xarakterning tragik asar qahramoni xatti-harakatlarida namoyon bo'lish jihatlari haqida mulohaza yuritilgan. Arastu nazarda tutgan xarakter keng miqyosda olingan: "Shaxs agar o'zining gaplari va ishlarida qandaydir maqsadga amal qilsa, xarakterga ega bo'ladi. Agar shaxs yaxshi maqsadlarni ko'zlasa, xarakteri ham yaxshi bo'ladi". Ushbu ta'rifdagi bir o'ringa ahamiyat qaratish zarur. "Xarakterga ega bo'lmoq" jumlasini tahlil qilib ko'raylik. Demak, o'zida vaziyat, sharoit talabidan kelib chiqib turli xarakter-xususiyatlarni aks ettiruvchi toifa ham mavjud. Zamonaviy psixologiya ilmida ushbu toifaga nisbatan "shaxssizlar" atamasi qo'llaniladi. Ushbu ta'rifni "agar shaxs yomon maqsadlarni ko'zlasa, xarakteri ham yomon bo'ladi" tarzida davom ettirish mumkin. Xarakter ostida birlashtirish mumkin bo'lган har qanday birliklarni, dastavval, Arastu ta'rifiga asoslanib, ijobjiy va salbiy xarakter-xususiyatlari guruhiga ajratish mumkin:

⁶⁴ Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig". – T., 1971. – 115-b.

⁶⁵ Arastu. Poetika. – T.: Yangi asr avlod, 2011. – 44-48-b

1. Yaxshi xarakter – insonga xos bo‘lgan ijobjiy xislatlarning xarakterda ustunlik qilishi.

2. Yomon xarakter – insonga xos bo‘lgan salbiy xislatlarning xarakterda ustunlik qilishi.

Amaliyotda ham *ijobjiy va salbiy xarakterdan* ko‘ra *yaxshi va yomon xarakter* birikmalari ko‘p ishlataladi.

Bugungi lingvistikada xarakter ifodalovchi til birliklarining nisbatan keng qamrovli deya e’tirof etilgan va ingliz, rus tilshunos tadqiqotchilari tomonidan amalga oshirilgan tasniflari mavjud:

Jamoa va ayrim shaxslarga bo‘lgan munosabatni ifodalovchi xarakter-xususiyatlari;

Mehnatga bo‘lgan munosabatni ifodalovchi xarakter-xususiyatlari;

Predmet, voqyea-hodisalarga bo‘lgan munosabatni ifodalovchi xarakter-xususiyatlari;

Shaxsning o‘ziga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi xarakter-xususiyatlari. Xislatlar birlashib, turg‘un, davriy, barqaror inson xarakterini tashkil etadi. U insonning ajralmas, turli vaziyatlarda birlamchi aks etadigan sifatini ko‘rsatadi. Ushbu jihat so‘zning yunon tilidagi “tamg‘a” ma’nolarining kelib chiqishiga asos bo‘lgan. Keltirib o‘tganimiz xarakter tasnifi insonning tashqi olamga munosabatini aks ettiradi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da tasnifni qanoatlantiradigan so‘zlar mavjud.

Quyida amalga oshiriladigan tasnifimizda Arastu va zamona viy psixologiya ilmi tadqiqotchilari tomonidan ilgari surilgan mulohazalar asos qilib olindi va o‘zbek tilining xarakter ifodalovchi birliklar fondini tahlil qilishda mazkur ikki tasnifning yig‘indisidan foydalanildi.

Leksema ko‘rinishidagi xarakter ifodalovchi birliklarni mavjud tasniflarga tayangan holda quyidagicha guruholadik:

1. O‘zgalarga bo‘lgan munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: *beminnat, beozor, dardkash, izzatli, imonli, insofli, itoatgo‘y, itoatkor, itoatli, ichkuyar, ishonuvchan, odamoxun, soddadil, xalqparvar, xolis* (jami: ijobjiy – 99 ta; salbiy – 237 ta).

2. Mehnatga munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: *mehnatkash, omilkor, saranjom, sarishta, serhafsala, sobitqadam, sohibkor, tadbirkor, tajribali, talabchan, tashabbuskor, tirishqoq,*

faol, fidokor, shijoatli, g‘ayratli, hafsalali (jami: ijobiy semali – 46 ta; salbiy semali – 23 ta).

3. Narsa-hodisaga munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: *vatanparvar, tejamkor, tinchliksevar, qiziquvchan, qo‘rqmas, ilm-parvar, ixlosli, miyali, nomusli, so‘zamol* (jami: ijobiy semali – 51 ta; salbiy semali – 83 ta).

4. O‘ziga munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: *bardoshli, jo‘shqin, zabardast, zamonasoz, izlanuvchan, intiluvchan, kamtar, kamtarin, shaddod, yuvosh* (jami: ijobiy semali – 10 ta; salbiy semali – 34 ta)

2-jadval

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ijobiy xarakter ifodalovchi leksemalar

	O‘zgalarga bo‘lgan munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: 99 ta	Mehnatga munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: 46 ta	Narsa-hodisaga munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: 51 ta	O‘ziga munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: 10 ta
1	adabli, adolatli, adolatparvar, andishali, axloqli, aqli, baadab, bag‘rikeng, bahayo, beminnat, beozor, beriyo, bama‘ni, , baobro*, beziyon, bechoraparvar, bolajon, bolaparvar, boodob, bosabot, boshafqat, burdli, vazmin, vafodor, vafoli, vijdonli, dali-dug‘li,	a‘lochi, badastir, bag‘ayrat, jonakash, zahmatkash, ijdihodli, ilgir, ildam, ildam-jildam, ilg‘or, ishbilarmon, ishgir, ishtiyoqli, kordon, korchalon, lab-dahanli, mehnatkash, omilkor, saranjom, sarishta,	batartib, bashang, beg‘araz, beg‘ubor, bilag‘on, botir, boumid, boxabar, boshijoat, bosiq, vatanparvar, viqrli, dadil, dalir, iqtidorli, ma‘rifatparvar, orasta, pokiza, sezgir, sergak, tavakkalchi, ta‘limchi	bardoshli, jo‘shqin, zabardast, zamonasoz, izlanuvchan, intiluvchan, kamtar, kamtarin, shaddod, yuvosh.

	dardkash, dildosh, dilparvar, dilpisand, diqqatli, do'starvar, yetimpavar, jonkuyar, jonfido, izzatli, imonli, insopparvar, insofli, itoatgo'y, itoatkor, itoatl, ichkuyar, ishonuvchan, kambag'alparvar, kuyunchak, ko'ngilchan, marhamatli, mehmondo'st, mehribon, muloyim, mulozamatli, muomalali, murosachi, muruvvatli, odamijon, odamoxun, odamparvar, odamshavanda, odil, olivyjanob, oliyhimmat, oqibatli, pokdil, rahmdil, rahmchi, sabotli, riyosiz, sadoqatli, samimi, soddadil, sodiq, solih, sofdil, sulhparvar, tavfiqli, tadbirli, takallufli, tanti, taraqqiyparvar, xalqparvar, xolis, xushmuomala,	serhafsala, sobitqadam, sohibkor, tadbirkor, tajribador, talabchan, ustomon, tashabbuskor, tezkor, tirishqoq, toqatli, uddaburon, faol, fidokor, chapdast, shijoatli, shovvoz, epli, epchil, ehtiyotkor, ehtiyotchan, o'zag'on, g'ayratli, hafsalali,	taqvodor, tejamkor, tinchliksevar, topag'on, topqir, chidamli, ehtirosli, yaratuvchan, qanoatli, qiziqvuchan, qo'rmas, hazilkash, zehnli, idrokli, ilmparvar, ixlosli, miyali, nomusli, odobli, sabrli, serfahm, so'zamol, so'zchan	
--	--	--	--	--

**“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da salbiy xarakter
ifodalovchi leksemalar**

№	O‘zgalarga bo‘lgan mu- nosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: 203 ta	Mehnatga munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: 26 ta	Narsa- hodisaga munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: 83 ta	O‘ziga munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar: 34 ta
	ablah, avroqchi, adabsiz, adolatsiz, ayyorb, aynimachi, arazchi, arizaboz, badbin, badgir, badgumon, badgo‘y, badjahl, badzabon, badkarda, badnafas, badniyat, badrashk, badfe‘l, badqovoq, baloxur, bag‘ritosh, bahonachi, bahschi, beadab, beburd, bevafo, bedod, bez, bezbet, beibo, beiymon, beinsof, bemehr, bemuruvvat, benomus, beor, beoqibat, beparvo, bepisand, berahm, besubut, betavfiq,	bekorchi, beishtiyoq, bekorchi xo‘ja, behafsala, dangasa, ishbuzuqi, ishyoqmas, ishtyoqsiz, kamhafsalा, landovur, nobakor, oyimtilla, og‘ir karvon, soyaparvar, sustkash, , tajribasiz, tanbal, toqatsiz, xalturachi, shijoatsiz, shoshma- shoshar, epsiz, erinchqoq, ehtiyotsiz, qalbakichi, g‘ayratsiz, hafsalasiz.	ajdarnafs, battol, berberchi, besabr, besaranjom, bema‘ni, besarishta, besavod, betoqat, bexislat, bee‘tibor, bee‘tiqod, beqaror, beg‘am, bid‘atkor, bijildoq, boqibeg‘am, bo‘shang, vajohatli, vaysaqi, vatanfurush, gapdon, gapsotar, dabdababoz, dunyoparast, yotoqi, yotog‘on, javraqi,	asabiy, atala ma’sum, balandparvoz, bardoshsiz, beruh, diltang, jahldor, jiddiy, jizzaki, jirraki, izzattalab, injiq, irodasiz, kattazang, kibrli, mag‘rur, mutakkabir, olifta, serzarda, takabbur, tannoz, xudbin, xudparast, shaxsiyatparast, shuhratparast, egoist, yakkabosh, yakkamoxov, o‘jar, o‘zboshimcha, o‘zbilarcha, o‘zbilarmon, qaysar, havoyi ⁶⁶ .

⁶⁶ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – T.: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat milliy nashriyoti, 2006. V jild.

3-jadvalning davomi

<p>betakkalluf, betgachopar, betiyiq, beishq, baxil, betuturiq, behurmat, niyati buzuq, boyparast, vafosiz, va'daboz, va'dasiz, gazanda, gardonkash, goj, guruuhboz, gustoh, dayus, dilozor, dimog'i baland, kalandimog', dimog'dor, diqqatboz, dog'uli, yelpatak, yengiltak, yovuz, yolg'onchi, janjalkash, janjalchi, jafokor, johil, zararkunanda, ziyonchi, zo'ravon, zulmkor, ikkiyuzlamachi, isyonkor, itoatsiz, itfe'l, ishonchsz, ig'vegar, ig'veochi, kazzob, kaltabin, kasofatli, kindor, ko'zbo'yamachi, labbaygo'y, lagambardor, lafzi tez, lafzi yo'q, lafzsiz, lo'ttiboz, mazaxchi,</p>	<p>laqma, majlisboz, maishatparast, maydagap, mansabparast, mumsik, mulkparast, nafsparast, nodon, ochko'z, ochofat, pandavaqi parvosiz, pulparast, so'kong'ich, takasaltang, tarallabedod, tashmachi, tekinxo'r, to'yparast, xayolparast, xatparast, xotinparast, chapakboz, shahvatparast, ezma, ehtirossiz, yulg'ich, yutoqi, yalamsiq, yalla- beparvo, yaramas, o'yinbuzuqi, o'yparast, qanoatsiz,</p>	
---	--	--

	mardumxo‘r, marhamatsiz, mishmishchi, murosasiz, muruvvatsiz, mushtumzo‘r, mug‘ombir, nay- rangboz, nomard, nonko‘r, napisand, oriyatsiz, oqibatsiz, og‘machi, pastkash, pismiq, pichingchi, podshohparast, poraxo‘r, razil, rashkchi, rahmsiz, riyokor, rishvatxo‘r, sabotsiz, sadoqatsiz, samimiyatsiz, sarkash, o‘pkachi, qahrlı, g‘alamis, hamiyatsiz, huqqaboz, serjahl, serzarda, siyosatboz, sitamgar, sitamkor, sovuqqon, soxtakor, soxtagar, subutsiz, sulloh, sur, surbet, so‘tak, past tabiat, to‘qim tabiat, tavfiqsiz, tadbirsiz, tajang, tajovuzkor, takallufsiz, ta‘magir, tamachi, tantiq, tanqidboz, taslimchi, ta’nachi, ta‘qibchi, taqlidchi, tahdidchi, tegajon, jahli tez, tilyog‘lamachi, tixir, toshbag‘ir, tuban,		

3-jadvalning davomi

<p>tullak, tund, tuturiqsiz, tuxmatchi, to‘pori, to‘zimsiz, uydirmachi, urishqoq, uyatsiz, firibgar, fisq- fasodchi, fitnakor, xiyonatchi, xiy- lakor, xushomadgo‘y, chaqimchi, shantajchi, shijoatsiz, shikoyatboz, shilqim, shubhachi, elfurush, e’tiborsiz, ajdarnafs, battol, bachkana, bachkanaboz, og‘zi buzuq, gapchi, go‘shtxo‘r, vahimachi, vahshiy jangari, jaholatparast, ziqna, iymonsiz, irimchmi, madaniyatsiz.</p>			
---	--	--	--

Shu o‘rinda bir jihatga e’tibor qaratish zarur. Xarakter tasnifida bir munosabat doirasiga kiritilgan xususiyat faqat shu munosabat doirasida cheklanib qolmaydi. Insonning dominant bir xususiyati, masalan, mas’uliyatsizlik, bir vaqtning o‘zida jamoa va ayrim shaxslarga, mehnatga, hodisalarga nisbatan namoyon bo‘lishi mumkin. Bir shaxsda boshqa guruh xususiyatlaridan ayrim elementlar saqlanib qolgan bo‘lishi mumkin. Bu hodisani Jan Pol quyidagicha izohlaydi: “Xarakter bitta yoki bir qancha xususiyatlar bilan emas, balki ularning darajasi va o‘zaro munosabatiga qarab aniqlanadi”. Guruhlararo munosabat va oraliq hodisalar mavjud bo‘lar ekan, ularni tahlil doirasiga olib kirish tilshunoslik ilmi oldida turgan vazifalardan biri bo‘lib qolaveradi.

Inson bir xarakter-xususiyatini jamoaga, mehnatga bo‘lgan munosabatida namoyon qilishi mumkin. Masalan, *loqayd* so‘zini olib ko‘raylik. Inson jamoaga nisbatan, o‘z kasbiga nisbatan loqayd bo‘lishi

mumkin. Demak, xarakter-xususiyatlarining tasnifda egallagan o‘rnini nisbiy.

Bizningcha, tasnifda keltirilgan munosabatlar doirasidan tashqaridagi munosabatlar ham mavjud. Xusan, insonning dinga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi xarakter-xususiyatlarini alohida ajratib ko‘rsatish zarur. Fikrimizni misol orqali asoslaymiz. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *xudojo* ‘y, *xudobexabar*, *namozxon*, *ateist*, *dahriy*, *taqvodor* kabi so‘zlar mavjud. Ushbu so‘zlarda kishining dinga bo‘lgan munosabati aks etadi. Munosabatlar doirasi nuqtai nazaridan tahlil qiladigan bo‘lsak, insonning diniy qarashlari va unga bo‘lgan munosabati yuqorida keltirib o‘tilgan to‘rt tasnif guruhidan keskin farq qiladi. Inson jamiyat yoki shaxs bilan muloqotga kirishganda ikki tomon va uning obyektlari konkret bo‘ladi. Inson o‘zi muloqotga kirishayotgan hodisani sezgi a’zolari yordamida qabul qilib boradi va shuning asosida yuqorida sanab o‘tilgan munosabatlar yuzaga keladi. Bu o‘rinda mehnatga bo‘lgan munosabatni ham, predmet, hodisalarga bo‘lgan munosabatni ham o‘z konkret obyektiga ega munosabat sifatida keltirishimiz mumkin. Shu o‘rinda kishining o‘ziga bo‘lgan munosabatiga ko‘ra xarakter-xususiyatining namoyon bo‘lishi ham yuqoridagi munosabatlar doirasidan farq qiladi. Ushbu munosabatda ham obyekt mavjud. Bunda munosabatga kirishuvchi tomonlarni bir insonning o‘zi bajaradi. Kishining dinga bo‘lgan munosabati esa yuqorida keltirilgan to‘rt tasnif asosidagi munosabatlardan tubdan farq qiladi. Bunga sabab inson yuqorida keltirilgan munosabat turlarida munosabatga kirishuvchi tomonni sezgi a’zolari orqali qabul qiladi. Kishining o‘ziga bo‘lgan munosabatida sezgi a’zolar orqali qabul qilish jarayoni emas, hissiy qabul amalga oshiriladi. Dinga bo‘lgan munosabatda inson o‘zi mansub bo‘lgan, sig‘inayotgan obyektni sezgi a’zolari orqali qabul qila olmaydi. Bu borada inson imkoniyatlari cheklangan. Ushbu munosabat turida bevosita aloqa ham amalga oshmaydi. Inson Iloh haqidagi bilimlar xususida cheklangan, lekin bu sabablarning hyech biri munosabatning yuzaga kelishida to‘sinqinlik qila olmaydi. Bu munosabatda ishonch asosiy rol o‘ynaydi. Ushbu fikrga asoslanib, tasnif guruhlari soni beshta:

Insonning denga bo'lgan munosabatini ifodalovchi ijobjiy semali leksemalar: *jannati, musulmon, xudogo'y, xudojo'y, xudoparast, xudotars.*

Insonning denga bo'lgan munosabatni ifodalovchi salbiy semali leksemalar: *ateist, betavfiq, bee'tiqod, bid'atkor, dahriy, dinsiz, do'zaxi, munkir, xudobexabar, xudosiz, shakkok.*

Diniy dunyoqarash omilining xalq milliy dunyoqarashi takomilida o'ziga xos ta'siri bor. Tilda ushbu ta'sir natijasining aks etishini diniy tushunchalarni ifoda etuvchi birliklarning kundalik turmushda, xususan, xalq paremiologik fondida faol qo'llanilishi bilan izohlash mumkin.

2.2-§. O'z ma'nosida xarakter ifodalovchi leksemalar semantikasi

Bir qator leksemalar inson xarakterini ifodalash uchun xoslangan, o'z ma'nosida shaxs belgi-xususiyatini bildiradi: a) ijobjiy xarakterni ifodalaydi: *beozor, vazmin, vafodor, vafoli, imonli, mehribon, muloyim, mulozamatli, muomalali, muruvvatli, odil, sadoqatli, samimiyl, sodiq, solih, tanti, xushtabiat, xushtakalluf, xushfe'l, xushxulq;* b) salbiy xarakterni ifodalaydi: *ablah, adabsiz,adolatsiz, ayyor, badjahl, badnafs, badniyat, badqovoq, bag'ritosh, beor, besubut, betavfiq, vafosiz.*

O'z ma'nosida inson xarakterini ifodalovchi leksemalarda, asosan, xarakter haqidagi tushuncha aks etadi. Biz o'z ma'nosida xarakter tushunchasini ifodalagan leksemalarda baho semasi yoki madaniy sema bo'lmaydi, degan fikrdan yiroqmiz. Bunday birlklarda ham baho semasi yoki madaniy sema mavjud bo'ladi. Faqat bu semalar potensial holatda bo'ladi, ya'ni vaziyatga qarab reallashishi mumkin. Masalan, *saxiy so'zi shunchaki ijobjiy semali tushunchani ifodalab qolmaydi*, shu tushunchaga bo'lgan munosabatni ham aks ettiradi. Mumtoz adabiyotda saxiylik o'ziga xos mezonlar bilan o'lchangani aks etgan: “muhtoj bo'limganlarga ehson qilish – saxiylik emas”: *Berar to'nkim – ul yalong'och emas, yoyar anga sufrakim – ul och emas*” (Alisher Navoiy)⁶⁶.

⁶⁶ Navoiy A. Tanlangan asarlar. 16 jild. – T.: Ma'naviyat, 2000. – 252-b.

O‘zbek tilidagi xarakter ifodalovchi leksemalar sifat yoki sifatdosh semantik guruhiga mansub. Shunday so‘zlar borki, ular insonga xos jami ijobiy xarakter-xususiyatlarni aks ettiradi. Masalan, *odam* – fikrlash, so‘zlash va mehnat qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan, shu tufayli boshqa hamma maxluqotdan ustun turuvchi jonli zot; kishi, inson (O‘TIL, III, 84). *Odam* asosidan hosil qilingan bir qator so‘zlar inson xarakterini umumlashtiruvchi tushuncha ifodalaydi: *odam bo‘lmoq* 1) “tarbiyat topib, yaxshi fazilatlarga, chin insoniy xislatlarga ega bo‘lmoq”; 2) ko‘chma. “tuzalmoq”; *odam bo‘lmaslik* “tuzalmaslik, axloqsiz ko‘yda qolmoq”; *odam qilmoq* “tarbiyalab, chin insonga, yaxshi fazilat sohibiga aylantirmoq”; *odamgarchilik* “odamlarga muhabbat, mehribonlik; insonga yaxshi munosabatda bo‘lish; insoniylik, insonparvarlik”; *odamgarchilik* *qilmoq* (ko‘rsatmoq) “insonparvarlik yuzasidan ish qilmoq, chin inson kabi munosabatda bo‘lmoq”; “shafqat va mehribonchilik ko‘rsatmoq, insoniy qiyofa, yurish-turish”; *odamgarchilikdan chiqmoq* “insoniy qiyofasini yo‘qotmoq, nojo‘ya yurish-turish tufayli kishilar nazaridan chetda qolmoq”; *odamiylik* “*odamga, chin insonga xos xislatlar; insonlik*”; “*insoniy, insonlarcha; odamiy chin odam, haqiqiy inson, odamlarga jonkuyar, odamga, chin insonga xos xususiyat; odamiy qiyofa; Kim, kuchuk birlan xo‘tikka qancha qilsang tarbiyat, it bo‘lur, eshak bo‘lur, bo‘lmaslar aslo odamiy*” (*Navoiy*).

Tamizli “yaxshi xulqli, axloqli” ma’nosidagi ijobiy semali so‘z bo‘lib, mumtoz manbalarda, badiiy matndagina uchraydi:

“ – *Hali hyech kim ko‘rmagan bo‘lsa ham, Muxtorxon domlani tanigani uchun juda aqli, tamizli ayol chiqishi muqarrar bo‘lgan kelinni ham hamma yaxshi ko‘rib qoldi* ”.

Tamizli iboli, hayoli so‘zleri bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi. Bugungi o‘zbek tilida qo‘llanish doirasi nisbatan tor.

Inson munosabatlari doirasi keng. Munosabat doirasini ko‘rsatishga qaratilgan tasniflar va guruh a‘zolari sonining o‘sib borishi yana yangi tor doiradagi tadqiqotlarni taqozo qiladi. Tasnif guruhi a‘zolarining, sinflarining keng ko‘lamda o‘rganilishi har bir sinfga chuqur yondashish imkonini beradi. Agar ushbu tasnifga

insonning munosabatlar doirasi asos qilib olingan bo'lsa, boshqa tasniflarda yangi bir jihat asos bo'lishi mumkin. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da mavjud bo'lgan xarakter ifodalovchi so'zlar o'zbek tilida xarakter ifodalovchi so'zlar miqdoriga teng emas. Tasnifda shevalarda inson xarakter-xususiyatini ifodalash uchun xizmat qiluvchi so'zlar inobatga olinmagan. Bundan tashqari, xarakter xususiyatini aks ettirishda har bir inson improvizator bo'lishi mumkin. Shu o'rinda badiiy adabiyot namunalarida aks ettirilgan xarakter ifodalovchi birliklar xususida so'z yuritish o'rinli bo'ladi. Xusan, A.Qahhor, G'.G'ulom, S.Ahmad, O'.Hoshimov ijodi namunalari tahlilga tortilganda yozuvchi tomonidan o'ziga xos tarzda qo'llangan xarakter ifodalovchi: faol, kam qo'llaniluvchi, muallif tomonidan xoslangan birliklar namoyon bo'ladi.

Salbiy xarakter leksemalari badiiy matnda ta'sirchanlikni oshirish, qahramon fe'l-atvorini yorqin tasvirlashga xizmat qiladi.

Xusan, A.Qahhor ijodida:

" – Umrindan samovarni jo 'mragini ushlagagan bo'lsang ham, ko 'p to'qim tabiat samovarchilarga ibrat bo'ladigan ish qilbsan".

To'qim so'zi ot so'z turkumiga mansub. Denotativ nuqtai nazardan, uy-ro'zg'orda hayvonlarda yuk tashish jarayonida foydalaniladigan predmet, tabiiyki, predmetlik vazifasidan kelib chiqqan holda, u pishiqlik va chidamli bo'lishi zarur. To'qim so'zi semalari qatorida tarkibida "qattiqlik" semasi mayjud va ushbu sema tushunchaning konnotativ ma'nosi yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. "To'qim tabiatlik" inson xarakteridagi salbiy xususiyatlar: "madaniyatsizlik", "bilimsizlik", "farosatsizlik"ka ishora qiladi. Keltirib o'tilgan semalardan qaysi biri nazarda tutilganligi asar mazmunidan anglashiladi.

" – Zuhra qoqvosh, ta'bi nozik, dimog'dor qiz bo'lib, muktabdoshlariga qo'shilmas edi".

Ta'bi nozik va dimog'dor so'zi bevosita inson xarakteri tushunchasi bilan bog'lanadi. *Qoqvosh* so'zi toqbosh so'zining fonetik o'zgarishga uchragan, so'zlashuv uslubidagi varianti bo'lib, salbiy, umumdan ajralganlik, kekkayish, manmanlik xususiyatlarini ifodalaydi.

Kaltakbop salbiy xarakterga bo'lgan munosabatni ifoda etadi:

“ – Tag ‘in! Ammo-lekin, ho ‘p **kaltakbop** xotin bo ‘libsanda! Burungi zamon bo ‘lsa, bironta qovurg‘angni butun qo ‘ymasdim.

Kaltakbop so‘zi sifat so‘z turkumiga mansub. So‘zning ma’nosida “kaltaklashga loyiq”, “kaltaklash lozim bo‘lgan” semalar mavjudki, ushbu semalar inson xarakteridagi sabliy xususiyatlarga ishora qiladi. Aynan qaysi bir xarakter xususiyati nazarda tutilganligi, matndan anglashiladi.

Palpis so‘zi insonning mehnatga bo‘lgan munosabatini aks ettirishda qo‘llanadigan so‘z. U o‘zida noshudlik, epsizlik, g‘ayratsizlik semalarini saqlaydi:

“ – **Sen palpis – pandavaqi** bo‘lmasang, boshimizga shunday kunlar tushmas edi ”.

Iymonfurush leksemasi shaxsning e’tiqodidagi salbiy xarakterini aks ettiradi:

“ – Eri urushda o‘lgan qanchadan-qancha juvonlar yuribdi sabr qilib, Aqalli, shu bolangni o‘ylasang bo‘lmasmidi, **iymonfurush** ”⁶⁷.

Iymonfurush so‘zi tarkibidagi – *furush* qo‘shimchasi fors tilidan o‘zlashgan bo‘lib, sotuvchi ma’nosini ifodalaydi, ya’ni iymonfurush inson bu – iymonini sotgan inson.

Inson xarakter-xususiyatiga ishora qiluvchi so‘zlarni belgilash bevosita matn yoki nutqiy akt bilan tanish bo‘lishni taqozo etadi, chunki bir so‘z – xarakter ifodalovchi birlik, bir necha xususiyatlarga ishora qilishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, ma’lum bir asar doirasidan antropominantlik belgisiga ega birlikni aniqlash uchun leksik-semantik tahlilini amalgalash oshirish lozim bo‘ladi.

“ – *Fikrlar bir joydan chiqib, ikki tanqidchi* ko‘p mammun bo‘lishdi”. *Tanqidchi* so‘zining inson xarakter-xususiyatlarini aks ettirishi asar matnidan anglashiladi va ushbu so‘zning asar doirasidagi antropominantlik xususiyatini belgilash uning mazmunidan xabardor bo‘lishni taqozo qiladi. Asar mazmunida aks etgan *tanqidchi* kishi bilimsiz va doimo atrofdagilarni bilimsizlik uchun ayblaydigan kishi obrazi. *Tanqidchi* so‘zi denotativ nuqtai nazardan kasb-kor,

⁶⁷ Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – T.: Sharq. – 215-b.

mashg‘ulot tushunchalari bilan bog‘lanib, faoliyat, ijod namunalarini tahlil qiluvchi insonni aks ettiradi. Ayni tahlil jarayonida tanqid bo‘lganligi bois ham kasbga nisbatan tanqidchi so‘zi tanlangan. Asarda keltirilgan “tanqidchi” xarakter-xususiyati atrof voqyeahodisalariga salbiy tanqidiy nuqtai nazardan qaraydigan insonlarga ishora qiladi.

2.3-§. Ko‘chma ma’noda xarakter ifodalovchi leksemalar semantikasi

Inson xarakter-xususiyatini ko‘chma ma’noli so‘z orqali ifodalanishi o‘ziga xos, serqirra, murakkab jarayondir, mavzuni yoritish jarayonida bir necha semantika terminlarining izohini keltirib o‘tish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Xususan, differensial-semantik metodda faol qo‘llaniluvchi denotativ, konnotativ, okkozional, komponent, uzb terminlari shular jumlasidandir. Denotativ termini falsafiy tushuncha kategoriyasi bilan bevosita bog‘lanadi, chunki til birligining denotativ ma’nosini uning inson ongida mavjud bo‘lgan, o‘zi bog‘langan tushunchasini aks ettiradi. Masalan, kitob so‘zi ongimizda o‘zi bog‘lanishi mumkin bo‘lgan tushunchalar va belgilar (katta, kichik, zerikarli, qiziqarli, qimmat, arzon, badiiy, ilmiy va h.k.) bilan birgalikda mavjud bo‘ladi. Inson ongida sodir bo‘ladigan murakkab ijodiy tafakkur mahsuli o‘laroq, tushuncha boshqa bir tushuncha bog‘lanishi mumkin bo‘lgan valentliklar bilan bog‘lanadi. Masalan, kitob so‘zining hayot so‘zi bilan bog‘lanishi natijasida yuzaga kelgan *hayot kitobi* birikmasi. Endilikda mazkur birikma, kitob so‘zining hosila ma’nosini – konnotativ ma’nosini aks ettiradi.

O‘zbek tilida o‘z tarkibiga bir necha so‘zni birlashtiruvchi kichik antropominant ma’noviy guruuhlar ham mavjud. Tadqiqot davomida ushbu birliklarni kichik guruuhlarga birlashtirish o‘rinli deb bildik. Ularni

“antropominant tabiat hodisalarini nomlari”, “antropominant kasallik nomlari”, “yashash tarzi bilan bog‘liq antropominant birliklar” va h.k. tarzida o‘rganish mumkin.

Ko‘chma ma’noda xarakter ifodalovchi leksemalar quyidagi semantik guruhlarga ajratib izohlandi:

1. Inson xarakterini ifodalovchi ilohiy tushunchalar: *farishta*, *shayton*, *jannati*. *Farishta* so‘zi “yaxshi xulq-atvorga ega bo‘lgan va go‘zal (ko‘pincha ayollar haqida)” mazmunidagi ko‘chma ma’noda ijobjiy xarakterni ifodalaydi. *Farishta* birligida quyidagi semalar namoyon bo‘ladi: “begunoh”, “yoqimli”, “jozibali”, “beozor”, “muloyim”, “ezgulikka xizmat qiladigan”.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da farishta so‘zining ko‘chma ma’nosi quyidagicha ifodalangan: “**2** ko‘chma yaxshi xulq-atvorga ega bo‘lgan va go‘zal (ko‘pincha ayollar haqida). **3** ko‘chma fayz, ziynat. **4** ko‘chma pokiza, musaffo; **Farishtasi bor** jozibali, fayzli. **Farishtasi yo‘q** o‘ziga jalb qiladigan fazilati, ko‘rki yo‘q; xosiyatsiz. **Farishtasi qochmoq** fayzsiz, ko‘rimsiz bo‘lib qolmoq; qut-barakasi yo‘qolmoq”.

Farishtali1 fayzli; serbaraka.

2 ko‘chma yoqimli, jozibali; halol, pokiza.

Farishtasiz Kishini o‘ziga tortmaydigan; ko‘rksiz, yoqimsiz; fayzi yo‘q. *Farishtasiz odam*, *farishtasiz hovli*.

Yuqorida keltirib o‘tilganidek, farishta so‘zi inson xarakter-xususiyatlariga ishora qilib kelgan o‘rinlarda ushbu insondagi barcha ijobjiy xislatlarga ishora qiladi va ayni so‘zning ingliz tilidagi tarjimasi *angel* so‘zining inson xarakter-xususiyatlariga ishora qilganda qanday xislatlarga ishora qilishini ko‘rib o‘tamiz: 2. “A person who is very good and kind, a child who behaves well (Insonlarga nisbatan: yaxshi xulqli, mehribon; bolalarga nisbatan yaxshi tarbiyalangan) “3. (informal) Used when you are talking to somebody and you are greatful to them (kimdandir minnatdor bo‘lish va uning ishini farishtaning ishiga o‘xshatish); 4. (also angel investor, business angel) (shuningdek, sarmoyachi farishta, biznesmen farishta). A person who supports a business by investing money in it, especially somebody who supports a new small business with their own money (kichik biznesning rivojlanishida sarmoyador bo‘lgan yirik sarmoyachiga nisbatan)”;

Cambridge Dictionaryda esa angel so‘zining quyidagi ma’nolari keltirib o‘tilgan: 1. A spiritual being in some religions who is believed to be a messenger of God, usually represented as having a human form with wings. (Diniy manbalarga ko‘ra Xudoning xabarlarini yetkazib turuvchi, ular odatda qanotli inson qiyofasida tasvirlangan.) 2. Someone who is very good, helpful or kind 3. Used when speaking to someone you like very much and know very well: What’s the matter, angel? 4. A rich person who invests in a new company: Wealthy individual investors, known as angels, differ from lenders in that they want a stake in your business⁶⁸.

Collins Dictionaryda *angel* so‘zi quyidagicha izohlangan: 1. Countable noun. Angels are spiritual beings that some people believe are God’s servants in heaven. [1. Sanaladigan ot. Insonlarning qarashlariga ko‘ra, Xudoning yordamchilari] 2. You can call someone you like very much an angel in order to show affection, especially when they have been kind to you or done you a favour. (yaxshilik qilgan, mehribonlik ko‘rsatgan insonga nisbatan) 3. If you describe someone as an angel, you mean that they seem to be very kind and good. (Kimmadir farishta deb ta’riflash o‘sha insondagi mehribonlikni anglatadi.)⁶⁹

Farishta leksemasining uslubiy-semantic xususiyatlari badiiy matnda o‘z aksini topadi:

“—Erkakni ko‘ra turib yuzini berkitmaganiga Mulla Norqo ‘zining g‘ashi keldi va shunday **beibo** xotining ichkariga — **farishtalarning oldiga kirishini xohlamadi**”.

Farishta so‘zi o‘z o‘rnida teologik birlik bo‘lib, inson tabiatidagi ibo, hayo, sharm xususiyatlarini mubolag‘ali tarzda aks ettirishga yordam beradi.

Farishta so‘zi denotativ ma’nosi Iloh va payg‘ambarlar orasida vositachilik vazifasini amalgalashuvchi mavjudot, konnotativ

⁶⁸ <https://en.oxforddictionaries.com/definition/angel>

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/angel>

<https://collinsdictionary.com/dictionary/English/angel>

⁶⁹ <https://collinsdictionary.com/dictionary/English/angel>

ma’nosi esa tushuncha tarkibidagi begunohlik va uning atrofida joylashgan poklik bilan aloqador komponentlarning inson tabiatiga xoslanishi. So‘z qo‘chma ma’noda qo‘llanilganda, inson tabiatidagi begunohlik, poklik xususiyatlariga ishora qiladi. So‘zda ijobiy hissiy-ekspressiv uzbek mavjud va so‘zlovchining shaxsga nisbatan ijobiy munosabatini aks ettiradi.

Shayton ko‘chma ma’noda “ayyor”, “quv”, “aldamchi”, “firibgar”, “ustamon” semalari orqali insonning salbiy xarakterni ifodalaydi.

Xususan, shayton obrazining frazemalar, maqollar, matallarda insonni yo‘ldan ozdiruvchi va umuman insondagi barcha yomon illatlarning sababchisi va homiysi sifatida keltirilishi fikrimizning yorqin dalilidir. Ayni vaqtida shayton so‘zi o‘zi ko‘chma ma’noda qo‘llanilganda, quyidagi ma’nolarni ifodalaydi: **2 ko‘chma ayyor, quv odam; aldamchi odam.**

O‘zbek xalq maqollari va frazemalarida qo‘llanuvchi shayton obrazining asosiy mazmun-mohiyati yuqorida keltirib o‘tilgan ikki ko‘chma ma’no bilan bog‘lanadi. O‘zbek tilida shayton obrazi orqali inson xarakter-xususiyatlariga ishora qilingan quyidagi frazemalar mavjud: *Shayton yig‘i yoki shayton yig‘isi* – yolg‘on his-tuyg‘u, turli maqsadda qilinadigan soxta yig‘i; *Shaytoni zo‘r* – tez va kuchli o‘zgaradigan xarakter-xususiyatlarining namoyon bo‘lishi; *Shaytoni qo‘zimoq* yoki jini tutmoq – quvlik, sho‘xlik qilish ishtiyoqining oshishi yoki namoyon bo‘lishi; *Shayton yo‘ldan urishi* yoki *shaytonning gapiga kirmoq* – noto‘g‘ri ishga qo‘l urish, yo‘ldan adashish. Bundan tashqari, o‘zbek tilida *shaytonlamoq* so‘zi ham mavjud bo‘lib, ushbu so‘z ko‘chma ma’noda ikki xil mazmun ifodalaydi: 1. Jazavaga tushmoq, vasvasa qilmoq; 2. Epilepsiya holati – tutqanoq tutishi. Demak, o‘zbek tilida shayton so‘zi insondagi ham jismoniy (epilepsiya) va ruhiy holat – kuchli qo‘zg‘alish va inson xarakter-xususiyatini holatini aks ettiradi. O‘zbek xalq maqollarida shayton obrazining qo‘llanilish holatlari quyidagicha: *Yettovdan birov* – shayton (murosasiz, noahl insonlarga nisbatan), *Ishlanmagan ishga shayton kular* (dangasa insonlarga nisbatan), *Tek turganga*

shayton tayoq tutqazar (dangasa insonlarga nisbatan), *Firibgarga shaytonning havasi kelar* (mug‘ombir insonlarga nisbatan).

O‘zbek tilida shayton so‘zining inson xarakter-xususiyatini ifodalovchi sho‘x, quv so‘zлari bilan sinonimlik munosabatini aks ettirgan o‘rinlari mavjud. Masalan, “*Sen ham o‘zingga yetkuncha pishiqsan, – qiz bola shayton bo‘ladi degani shuda*”⁷⁰ jumlasida qiz bola xarakter nuqtai nazardan shaytonga o‘xshatiladi. Ushbu jumlada keltirilgan “shaytonlik”da to‘liq ijobiy xususiyatga ishora qilinmasada, yuqoridagi frazema va paremalardagi singari salbiy xususiyat ham nazarda tutilmaydi.

Shayton so‘zining denotativ ma’nosi Ilohnинг buyruqlariga bo‘ysunmagan va shuning uchun ham uning dargohidan badarg‘a qilingan salbiy farishta. Konnotativ ma’nosi esa inson sodir etishi mumkin bo‘lgan barcha salbiy ishlarning homiysi. So‘z ko‘chma ma’noda qo‘llanilganda, inson tabiatidagi istalgan salbiy xususiyatni ifodalashi mumkin. So‘zda salbiy hissiy-ekspressiv uzb bo‘ladi va so‘zlovchining salbiy munosabati bo‘ladi, biroq keltirilgan misol shunisi bilan ahamiyatliki, gapda *shayton* so‘ziga nisbatan salbiy hissiy-ekspressiv uzb yo‘q. Shayton so‘zi ijobiy xarakter-xususiyati quvlik, sho‘xlik ma’nolarini ifodalab kelgan.

Shayton va farishta juftligi bugungi dunyo dinlarining barchasida mavjud. Shu bois farishta obraziga insonga xos bo‘lgan barcha ijobiy xususiyatlarni nisbat berish, aksincha, shayton obraziga barcha salbiy xususiyatlarni nisbat berish an’anasi xalqlar madaniyatidagi mushtarak jihat sanaladi. Bugungi kunda hech kim e’tiqod qilmaydigan, biroq o‘z davrida san’at va madaniyat homiysi bo‘lgan dinlar mavjudki, ushbu e’tiqod shakliga mansub bo‘lgan tushunchalar o‘z mazmun-mohiyatini qisman yoki to‘liq saqlab qolgan holda davrimizda ham iste’molda. Tabiiy ravishda ayrimlari unutilgan. Ahamiyatli jihat shundaki, ular o‘zining ijobiylik yoki salbiylik semasini o‘zida saqlab qolgan. Masalan, mifologik obrazlar: *alvasti, pari, ajina* so‘zlarida salbiylik / ijobiylik semasi mavjud.

⁷⁰ Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – T.: Sharq. – 168-b.

Mifologik obrazlarda xarakterni umumlashtirib ifodalash holati kuzatiladi: – *Otam o’lmaganda men bu alvastiga bir kun ham xotin bo’lmas edim.*

2. Inson xarakterini ifodalovchi somatizmlar: *o’pka, kalondimoq, do’g’bo’yin*. O’pka I.1. *Anat*. Odam va quruqlikda yashovchi umurtqali hayvonlarning ko’krak qafasi ichiga joylashgan bir juft, konus shaklidagi nafas olish a’zosi. *O’pkasi yo’q – o’ta hovliqma, fikrmulohaza bilan ish yuritmaydigan*. 2. *ko’chma* O’zini bosolmaydigan, hovliqma shaxslarga nisbatan, odatda, ularning ismiga qo’shib (tirkab) ishlatiladi (O’TIL, V, 157). Mahmud Koshg’ariyda *o’pka so’zi “g’azab” ma’nosida kelgan*. Bu ma’no “g’azab o’pkada paydo bo’ladi”, degan qarashdan kelib chiqqan (DLT, I, 148).

Somatizmlar antropominantlik belgisini namoyon etishda zoonimlardan keyingi eng sermahsul so’zlar guruhi hisoblanadi. Somatizmlar inson tana a’zolarini ifodalovchi so’zlar guruhi. Ushbu guruhgaga mansub so’zlar tilda keng iste’molda bo’ladi va deyarli, har bir somatizmning ko’chma ma’nosini bor. Masalan, *bosh, qo’l, oyoq, lab, quloq* so’zları narsa-predmetlar qismlarini ifodalashda keng miqyosda qo’llaniladi va o’zining ma’nosidan tamoman uzelish o’rinlarini ham uchratishimiz mumkin. Somatizmlar ko’chma ma’noda qo’llanilganda narsa-predmetning ayni a’zoga o’xshash shakliy yoki vazifaviy bog’liqlik mavjudligini, tana a’zosini alohida ta’kidlash orqali ushbu organning tana bilan nomuvofiqligini ko’rsatish va inson xarakter-xususiyatlarini ko’rsatish maqsadida foydalilanadi. Quyida inson xarakter-xususiyatlariga ishora qiluvchi somatizmlarni qatori keltiriladi. Masalan, o’zbek tiliga fors tilidan o’zlashgan *gardan* so’zi o’zbek tiliga *bo’yin* deya tarjima qilinadi. Ushbu so’z o’zbek tilida bir necha ko’chma ma’nolarning yuzaga kelishiga sabab bo’ladi.

-*kash* qo’shimchasini olgan holda inson xarakter-xususiyatiga ishora qiladi. Gardan-bo’yin so’ziga forscha -*kash* qo’shimchasing qo’shilishi natijasida *gardankashlik* – bo’yin tovplash, qaysarlik ma’nolarini ifodalovchi so’z hosil bo’ladi. “O’zbek tilining izohli lug’ati”da keltirilgan, *gardankash* so’z bilan bog’liq so’zlar:

“Gardankash [f. – isyonchi, qo‘zg‘alonchi; o‘jar, gapga kirmaydigan] *kam. qo‘ll. Qaysar, o‘jar*”.

“Gardankashlik Qaysarlik, o‘jarlik”.

Gardankash so‘zi o‘zbek tilida kam qo‘llaniladigan so‘zlar qatoriga kiritilgan bo‘lsada, bugungi kunda o‘zbek tilida qo‘llanuvchi bo‘yin so‘zi bilan bog‘liq ma’nolar bilan sinonimlik hosil qiladi. Masalan, *bo‘yni yo‘g‘on, bo‘yni dov bermaydigan* frazemalari.

O‘zbek tiliga fors tilidan o‘zlashgan so‘zlardan yana biri dandon so‘zidir. Dandon so‘zi o‘zbek tiliga tish deya tarjima qilinadi.

Dandonbozlik safsatabozlik; mahmadanalik; gapbozlik. *Dandonbozlik* so‘zi mahmadonalik, safsatabozlik ma’nolarida qo‘llanilar ekan, *dandonboz* mahmadona, safsataboz kishi xarakteriga ishora qiladi.

Dahan so‘zi ham fors tilidan o‘zlashgan so‘z bo‘lib, o‘zbek tiliga og‘iz deya tarjima qilinadi va ayni vaqtida o‘zbek tilida *og‘iz, lab* so‘zlar bilan bir qatorda qo‘llaniladi.

Dahan so‘zi ko‘chma ma’noda qo‘llanilganda, quyidagi ma’nolarni ifodalaydi:

Dahan [f. og‘iz] 1 *ayn. og‘iz 1 2, 3.*

2 *ko‘chma* So‘zamonlik, gapga chechanlik; va’dabozlik.

Demak, so‘z ta’rifidan ko‘rishimiz mumkinki, dahan so‘zi ko‘chma ma’noda qo‘llanilganda, ikki xil ham salbiy, ham ijobjiy ma’noda qo‘llanilishi mumkin. Ijobiy ma’noda qo‘llanilganda, gapga chechanlik, so‘zamonlik, gapga usta bo‘lish xarakterini aks ettiradi. Salbiy ma’noda qo‘llanilganda esa vaysaqi, sergap inson xarakterini aks ettiradi.

Diyda so‘zi ham fors tilidan o‘zlashgan so‘z bo‘lib, o‘zbek tiliga ko‘z deya tarjima qilinadi. *Diydasi qattiq* frazemasi esa inson xarakter-xususiyatiga ishora qilib kelganda, shafqatsizlik, berahmlik kabi xususiyatlarni ifodalaydi. *Diydasi qattiq* - ko‘ngli qattiq, berahm; ko‘ziga yosh kelmaydigan.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da keltirib o‘tilgan dimog‘ so‘zi ham ko‘chma ma’noda inson xarakter-xususiyatlarini ifodalaydi. Dimog‘ burun bo‘shlig‘i bilan og‘iz bo‘shlig‘ining tutashadigan o‘rnini halqumning yuqori bo‘limi. *Dimog‘dor* shaklida yasalgan so‘z ham

inson xarakteridagi salbiy xususiyatni ifodalash uchun qo'llaniladi: ***Dimog'i baland*** yoki ***kalondimog'*** -birovni mensimaydigan, kekkayan, manman odam.

Dimog'dor dimog'li, kibrli **1** Boshqalardan o'zini baland tutib, kibr bilan yuradigan, kekkayan, kibrli, mutakabbir.

Jag'so'zi ham inson xarakter-xususiyatlariiga ishora qilganda salbiy ma'no ifodalaydi: ***Jag'i ochilmoq*** 1) jahllanib gapira boshlamoq. 2) harakati boshlanmoq; ovozi eshitilmoq.

Jag'i ochiq 1) ko'p gapiradigan, vaysayveradigan; vaysaqi; 2) ko'p yig'laydigan, yig'loqi. ***Jag'i ochiq bola***. Jag'i tinmaydigan 1) ayn. jag'i ochiq;

2) doim ovqat chaynaydigan, ovqatdan og'zi bo'shamaydigan.

Ayni lug'atda keltirilgan ***kalla*** so'zining oltinchi ma'nosida ham salbiy inson xarakter-xususiyatining aks ettirilishini kuzatish mumkin: **6. ko'chma** "Nodon", "ahmoq", "kallavaram" kabi ma'nolarda ishlatiladigan undalma.

Xom (yoki ***qovoq***) ***kalla*** ayn. ***kalla***.

Manbada keltirilgan miya so'zining ko'chma ma'nosiga alohida ahamiyat qaratish zarur. Miya so'zi yuqorida keltirilgan xarakter-xususiyatlaridan farqli ravishda temperament ko'rsatkichli so'z hisoblanadi, chunki miya so'zi ko'chma ma'noda qo'llanilganda insonning aqliy imkoniyatlari bilan bog'liq xususiyatlarini aks ettiradi: **3 ko'chma** Aql, ong. *miyasi bor kishi, miyasi butun odam*.

3. Inson xarakterini ifodalovchi zoonimlar. Zoonimlar inson xarakter-xususiyatini aks ettiruvchi eng faol birliklar bo'lib, ijobiy yoki salbiy xarakterni ifodalashi matn yoki nutqiy akt mazmunidan anglashiladi. O'zbek tilida *it, cho'chqa, eshak, to'ng'iz, bo'ri, mushuk, ilon, maymun, sigir, to'ti* kabi zoonimlar ko'chma ma'noda kelib xarakter ifodalashga xizmat qiladi. Zoonimlardan *bo'ri* (mard), *sher* (qo'rmas), *it* (sadoqatli) kabilar ijobiy xarakter-xususiyatni bildiradi. *Tulki* zoonimi turli millatlarda har xil xarakter-xususiyatni ifodalaydi. O'zbek xalqi tarixida tulki "tadbirkorlik", "uddaburonlik", "sadoqat" xususiyatlarini bildirgan. Bundan tashqari, hozirda salbiy "ayyor", "hiylagar" salbiy xarakterini anglatish uchun qo'llanadi.

Inson xarakter-xususiyatini aks ettirishda hayvon obrazidan foydalanish an'anasi qadim zamonlardan takomillashib kelayotgan usul hisoblanadi. Birinchidan, inson xo'jalik yuritish barobarida doimo hayvon bilan to'qnash kelgan va uning aksar shakliy va mazmuniy jihatlaridan boxabar. O'zbek xalq og'zaki ijodi va badiiy adabiyotida hayvonlar obrazidan unumli foydalanilgan. Xusan, Gulxaniyning "Zarbulmasal", S.Ahmadning "Cho'l burguti" turkum hikoyalari shular jumlasidandir.

Turli millatlar va madaniyatlarga taalluqli bo'lgan urf-odatlar, an'analar o'zaro chambarchas bog'liq, ular orasida uyg'unlik, mutanosiblik ko'zga tashlanadi va ayni vaqtida bir qator xususiy jihatlarni ham namoyon bo'ladi⁷¹. Millatning madaniyati va mentalitetini shakllantiruvchi va uning asosini tashkil etuvchi omillar, ayni ushbu omillarning mavjud bo'lishi va ularning turfa xususiyatlarga ega ekanligi madaniyatlar o'rtasidagi yaqinlik va farqlilik hodisasini ta'minlaydi⁷². Ushbu omillar qatorida xalq turmush kechiradigan tabiiy shart-sharoit, irq, milliy etnik tarkib, diniy mansublik kabi yetakchi; ijtimoiy-siyosiy vaziyat, yaqin qo'shnichilik munosabatlari singari yordamchi unsurlarni ko'rish mumkin.

Ushbu omillar orasida diniy omil dominant pog'onani egallaydi⁷³. Insoniyat tarixining barcha davrlari uchun din omili muhim hisoblangan. Dinning ta'sir kuchi insoniyat tarixida chuqur iz qoldirgan bir necha yurishlarning asosiy sababi va homiysi edi. Ushbu harbiy yurishlar natijasida din turli millatlar turmush tarziga chuqur kirib bordi. Bir mintaqada qardosh yoki qardosh bo'lmagan millatlar bir dinga mansub bo'lib qoldi. Turli dinga mansub bo'lgan xalqlar dunyoqarashida bir predmet, hodisaga bo'lgan munosabat turlicha

⁷¹ Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. – Samarqand, 1994. – 111-b.

⁷² Филимонова Н.В. Фраземы, номинирующие человекам по чертам характера, в русском и немецком языках: структурный и семантический: дисс. ... канд. филол. наук. – Челябинск, 2011. – С.26.

⁷³ Galiyeva M.R. Dunyoning lisoniy tasvirida diniy-mifologik tafakkurning aks etishi: filol. fan. dokt. ... disser. avtoref.– Farg'ona, 2019. – 78-b.

bo‘lishi mumkin⁷⁴. Zoonimlar turfa madaniyatlarda har xil xarakter belgilarini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da cho‘chqa zoonimi quyidagi ma’nolarda izohlangan: 1. Go‘sht va yog‘ olish uchun boqiladigan juft tuyoqli, sut emizuvchi uy hayvoni. Yovvoyi cho‘chqa, xonaki cho‘chqa; 2. Insonga nisbatan haqorat va o‘xshatish. Demak, o‘zbek tilida *cho‘chqa* zoonimi “hayvon” tushunchasidan tashqari salbiy xarakterni ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Ushbu jarayonning diniy omil ta’siri bilan bog‘liq. Milodiy IX asrdan boshlab Markaziy Osiyo mintaqasida islom dini va madaniyati mustahkam o‘rnasha boshladi. Arab tili va madaniyati mahalliy aholi turmush tarziga faol singiy boshladi. Markaziy Osiyo xalqlari orasida islom aqidasi asosiy o‘rinni egalladi. Islom dinining muqaddas manbasi Qur’oni Karim jamiyat hayotini idora qilishning bosh mezoniga aylandi. Qur’oni Karimda qon, o‘limtik va to‘ng‘iz iste’mol uchun harom sanalishi aytilgan. Shu sababli ham musulmon mamlakatlarida cho‘chqadan sanoat maqsadlarida, ishchi kuchi sifatida foydalanish ommaviy tus olmagan. Diniy manbada harom qilinganligi bois musulmon xalqlarining turmush tarziga, mafkurasiga yot tushuncha sifatida qolgan. Tabiiyki, zoonimning xalq turmush tarzida aks etmasligi ushbu tushunchaning paremiologik fond va milliy dunyoqarashda keng iste’molda bo‘lmasligiga sabab bo‘lgan. Asrlar davomida ushbu an’ana o‘zgarmagan. Nosiriddin Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” asarida cho‘chqa zoonimiga oid yana bir tarixiy fakt keltirib o‘tiladi⁷⁵.

To ‘ng‘iz yovvoyi cho‘chqa va umuman shu turkumga mansub hayvonlar ma’nolarida qo‘llanadi. **To‘ng‘iz** 1. Yovvoyi cho‘chqa, qobon; umuman, cho‘chqa. **2. Ko‘chma** tarbiya ko‘rmagan, nodon yoki vijdonsiz odam haqida; shu hayvonga nisbatli haqoratni bildiradi (O‘TIL, IV, 250). *To ‘ng‘iz* so‘zini *cho‘chqa* so‘zi bilan bir

⁷⁴ Бичер О. Зооморфные образы в русских пословицах и поговорках: лингкультурологический и лексикографический аспекты: Автограф. дисс. ... канд. филол. наук. – Смоленск, 2016. –С. 24.

⁷⁵ Rabg‘uziy Nosiruddin Burhonuddin. Qissasi Rabg‘uziy. Nashrga tayyorlovchi Zaripova R., Sa’dullayeva N.. – T.: Sharq, 2013. – 152-b.

tushunchani ifodalovchi sinonim so‘z sifatida qabul qilish mumkin. Musulmon xalqlari madaniyatida ushbu hayvon bilan bog‘liq har qanday jarayon e‘tiborga olinmaganligi, uning paremiologik fondida ham keng qo‘llanmasligiga qaramasdan, uning konnotativ ma’nosи yetakchi pog‘onaga chiqqan. Xususan, *cho ‘chqa osmonni ko ‘rmaydi* maqoli turkiy tatar tiliga mansub. Ushbu maqoldan ko‘zlangan maqsad tuban yoki o‘z nafsining quliga aylangan kimsa hyech qachon yuksak tushunchalarning fahmiga bormasligini anglatish. O‘z nafsi va uning istaklarini qondirish maqsadi bilan yashaydigan kimsalar uchun o‘zlarining oldilarida turgan yemish har narsadan ustun. Ular hyech qachon osmonga boshlarini ko‘tarib qaramaydilar, aksar osmon borligidan bexabar yashab o‘tishlari ham mumkin. Demak, yuqorida keltirib o‘tilgan barcha ma’lumotlarga suyangan holda quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin: Islom madaniyatiga mansub bo‘lgan mamlakatlarda *cho ‘chqa* leksemasi salbiy xarakterni ifodalaydi. Ushbu so‘zning konnotativ ma’nosи denotativ ma’nosidan ustun kelishi kuzatiladi.

Endi ayni tushunchaning g‘arb xalqlari hayotida qanday ma’no- mazmunga ega ekanligi ko‘rib o‘tamiz. Tadqiqotchi Avia Venefikaning mavzu yuzasidan taqdim etgan tadqiqotida *cho‘chqa* obrazining qadimgi dunyo tarixi va xalqlari folklorida qanday ramziy obrazlarni aks ettirgani xususidagi qarashlar keltirilgan⁷⁶. Quyida ulardan ayrimlarini keltirib o‘tamiz: Qadimgi kelt madaniyatida *cho‘chqa* obraqi g‘oyat sharafli obrazlardan biri hisoblangan. Unga ko‘ra, *cho‘chqa* timsoli g‘amxo‘r, ta’minotchi ona obrazini aks ettirgan. Qadimgi kelt og‘zaki ijodida Manannan – *cho‘chqaboqar* obraqi keltirib o‘tilgan. Bundan tashqari, qadimgi kelt madaniyatida *cho‘chqa* obraqi hosildorlik, mo‘l-ko‘lchilik tushunchasi bilan ham bog‘langan. Ayni shu xalq og‘zaki ijodi namunasida *cho‘chqa* obrazining hosildorlik ilohi Keridvin va Faya (Keridwin and Phaea) bilan aloqadorligi xususida manbalar uchraydi.

⁷⁶ <https://www.phrases.org.uk/meanings/a-hig-in-a-poke/htmlhttps://englishlive.ef.com/blog/english-in-the-real-world/pigs-fly-six-interesting-idioms-meanings-english/>

Qadimgi xitoyliklarda *cho ‘chqa* obrazi jinsiy quvvat, kuch-qudrat, hosildorlik bilan bog‘langan. Erkak cho‘chqa obrazi samimiylilik, jasurlik va qasoskorlik timsolini aks ettirgan.

Qadimgi hind madaniyatida *cho ‘chqa* obrazi Vishnu⁷⁷ obrazi bilan aloqador sanaladi. Uning jufti Vajravarahi cho‘chqa obrazi bilan aloqadorligi aytib o‘tilgan.

Qadimgi yunon madaniyatida esa *cho ‘chqa* obrazi qurbanlik sahnasi bilan bog‘liq. Yunonlar yig‘im-terim mavsumida hosilni ko‘paytirish maqsadida dala madaniyati bilan bog‘liq ilohlar Demeter, Ares va Geyaga cho‘chqa qurbanlik qilishgan. Demak, yunon madaniyatida ham *cho ‘chqan*ing hosildorlik bilan aloqador timsol ekanligi anglashiladi.

Qadimgi tub amerikaliklar madaniyatida *cho ‘chqa* obrazi yomg‘ir bilan bog‘lanadi. Unga ko‘ra, *cho ‘chqa* yomg‘irning jarchisi bo‘lib, u kutilayotgan yog‘ingarchilikdan darak beradi. Bir so‘z bilan aytganda, mazkur xalq tarixidagi cho‘chqa obrazini ham hosildorlik va dala madaniyati bilan bog‘lash mumkin.

Buddizm diniga ko‘ra *cho ‘chqa* obrazi nodonlik va johillik tushunchalarining timsoli hisoblangan. U insonlardagi johillik va nodonlikni aks ettirgan.

Xristianlik dinida esa *cho ‘chqa* obrazi dangasalik, tamagirlilik va ochko‘zlik tushunchalari bilan bog‘langan⁷⁸.

Yahudiy va musulmon madaniyatlarida ushbu obraz ifloslik va iste’mol uchun yaroqsizlik tushunchasini ifodalagan. Yuqoridagi ma’lumotlarga asoslangan holda aytish mumkinki, g‘arb madaniyatida va diniy tamoyillarda *cho ‘chqa* obrazining salbiy ottenkalari mavjud va ayni vaqtida ushbu hayvon dala madaniyatida o‘z vazifasiga ega bo‘lganligi bois ushbu mavzu bilan aloqador bo‘lgan timsollar berilishida neytrallik va ijobiylilik ham kasb etadi.

Zoonimlarning ramz sifatida qo‘llanish jarayonini o‘rganish barobarida guvoh bo‘lamizki, har bir ramz ijobiylilik yoki salbiy

⁷⁷ Qadimgi hind e’tiqodiga ko‘ra quyosh ma’budi, tabiatga jon ato etuvchi, tiriklik ramzi.

⁷⁸ <https://www.symbolic-meanings.com/2007/11/03/symbolic-meaning-of-pigs>

xususiyatlarni aks ettirishidan qat’iy nazar, chuqur tarixiy shartsharoit, voqyea-hodisalar asosida yuzaga keladi. Ayni shu omil uning ramz sifatida yashashini ta’minlaydi. Zoonimlarning inson xarakter-xususiyatlarni sifatlab kelishida ham ushbu omillarning o‘ziga xos ahamiyati bor.

Inson xarakteriga nisbatan qo‘llanuvchi zoonimlarning ikki guruhi farqlanadi. Birinchi guruhgaga insonning ijobji xususiyatlarni ifodalovchi zoonimlarni kiritamiz⁷⁹. Ushbu zoonimlar qatoriga *ot, arslon* va h.k. singari zoonimlarni kiritishimiz mumkin. Ikkinci guruhgaga kishi tabiatidagi salbiy xususiyatlarni aks ettiruvchi zoonimlarni kiritish mumkin: *cho ‘chqa, ilon, tulki*. Har bir zoonimning majoz bosqichiga ko‘tarilishiga ma’lum bir sharoit, milliy dunyoqarash va umumiyligi o‘xhash jihatlar sabab bo‘ladi. Tilda *ilon* so‘zining salbiy ottenkasi mavjud. Ushbu zoonim majoziy ma’noda yolg‘onchilik, firibgarlik, uydirmachilik ma’nolarini aks ettiradi va insonga nisbatan qo‘llanganda ham ayni xarakter egasini aks ettiradi. O‘rinli savol tug‘iladi. Nima uchun aynan ilon majoz sifatida yolg‘onchi, firibgar kishilar obrazini aks ettiradi? Ushbu savolga javob berish uchun bir necha diniy, tarixiy manbalarga murojaat qildik. Nosiriddin Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” asarida ilon obrazi va u bilan bog‘liq bo‘lgan bir necha o‘rinlar mavjud⁸⁰. Asardagi hikoyatlardan insoniyat tarixinining ilk bosqichidayoq ilon obrazi salbiy xususiyat ifodalagani ma’lum bo‘ladi.

Injil kitobining 3, 4, 7 va 21 boblarida ham ushbu mavjudot haqida ma’lumotlar bor⁸¹. 3 bobda Odam a.s. va Havoning jannatdan quvilishida shayton ilondan foydalanganligi aks ettirilgan. Farqli jihatlari, shayton Havoni bilish daraxtining mevasidan yeyishga undagani, buning evaziga boqiy hayot va’da qilgani aytilgan.

⁷⁹ Tosheva D.A. Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari: filol. fal. dokt. ... disser. avtoref.– T., 2017. – 7-b.

⁸⁰ Носириддин Рабгузий. Қиссаси Рабгузий. –Т., 1999. –17-б.

⁸¹ Rabg‘uziy Nosiruddin Burhonuddin. Qiscasi Rabg‘uziy. Nashrga tayyorlovchi Zaripova R., Sa’dullayeva N.. – T.: Sharq, 2013. – 152-b.

<https://www.quora.com/What-does-a-snake-symbolize-in-the-Bible>

Demak, ingliz tilida ham ilon obrazining yolg‘onchilik, makkorlik xususiyatlari bilan bog‘liqligi mavjud. Bu xususiyati o‘zbek tilida ilon obrazining salbiy ottenkasidan farq qilmaydi. Ingliz tilida qo‘llanadigan frazemalarda ilon obrazining qo‘llanish holatlarini ko‘rib o‘tamiz. O‘zbek tilida “qo‘ynida ilon saqlamoq” frazemasi sezdirmay, yashirin tarzda amalgalashish salbiy xarakter ifodasiga xizmat qiladi. Bu frazema o‘z do‘stiga nisbatan sotqinlarcha, xoinona ish tutgan insonlarni ta’riflash uchun qo‘llanadi. Ingliz tilida “*a snake in a bosom*” frazemasi bilan ifodalanadi. “Ilonni parvarish qilmoq” ma’nosidagi “*Nurse a snake*” frazemasi ham qayd etilgan frazemaga sinonim tarzda qo‘llanadi.

O‘zbek tilida “*ilonning yog‘ini yalagan*” frazemasi yolg‘onchi, makkor, firibgar kishilarga nisbatan qo‘llanadi. Ushbu frazema xatti-harakatlari noma'lum, mavhum, nimanidir yashirinchada rejalshtirayotgan, yashirayotgan kishi xarakterini ochish uchun xizmat qiladi.

Zoonimlarning salbiy ottenkalari xususidagi qarashlarimizni tulki zoonimi asosida davom ettiramiz.

Tulki zoonimi o‘zbek xalqi paremiologik fondida keng tarqalgan obrazlardan biri hisoblanadi. Tulki zoonimining o‘zbek tilidagi dastlabki assosiasiysi ayyorlik, mug‘ambirlik, yolg‘onchilik xususiyatlari bilan bog‘liq. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da tulki zoonimi quyidagicha ta’riflangan:

“**Tulki** 1 Bo‘risimonlar oilasiga mansub, tumshug‘i uzun, dumiyayin uzun junli, o‘ta sezgir va ayyor yirtqich sutechuvchi hayvon”.

“3 ko‘chma o‘taketgan ayyor, makkor odam haqida”.

“**Tulkilik** tulkiga xos xatti-harakat, qiliq. *Tulkilik qilmoq. Tulkilikda*”.

O‘zbek xalq maqollarida tulki obrazi bilvosita yoki bevosita kishi tabiatidagi ayyorlik, mug‘ambirlik kabi xususiyatlarga ishora qiladi.⁸² Masalan, “*It itligini qilar; tulki tulkiligini*” maqolida tulki

⁸² Tosheva D. “Tulki” komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari // Lingvist. – № 5. – Т., 2014. – 143-148-betlar.

zoonimidan insonlardagi o‘zgarmas fe’l-atvor, xususiyatga ishora bor. “*Tulki tulkiligini tunda ko ‘rsatar*” maqolida vaziyatdan foydalanib o‘z ishimi amalgalashuviga qarsoqning ini bir, g‘ar-o ‘g‘rining tili” maqolida esa g‘ar va o‘g‘riga xos xususiyatlarga tulki va qarsoq parallel qo‘yiladi. “*Tulkining tavbasidan qo ‘rq, mug ‘ambirning navhasidan*” maqolida ham tulki zoonimi ayyor kishi xarakteriga ishora qilgan. Ushbu maqollarda tulki zoonimi bilvosita ayyorlik, ta’magirlilik va yolg‘onchilikka ishora qilsa, “*hayvonlar ichida ayyori tulki, ma ‘nisiz g ‘iybatning oxiri kulgi*” maqolida bevosita tulki obrazi orqali ayyorlikka ishora qilingan.

Qadimgi Shimoliy Kaliforniyada istiqomat qilgan qabilalarda kumushrang *tulki* – donishmandlik, xayriyohlik tushunchalari bilan bog‘langan. U ijodkorlik ilohi sifatida talqin qilingan. Blakfut (Blackfoot) va Apachi qabilalarida tulki obrazi olov va quyosh bilan bog‘langan. Ushbu xalq asotirlarida tulki insonlarga olovni keltirishi bilan bog‘liq o‘rinlar mavjud. Arapaxo qabilalarida esa tulki obrazini muqaddas tushuncha sifatida qabul qilish an‘anasi mavjud. Shimoliy past tekisliklarda yashovchi qabilalarda tulki zoonimi aql tushunchasi bilan assosiasiya hosil qilgan. Ushbu xalqlar og‘zaki ijodida tulki insonlar va hayvonlar boshiga tushgan turli muammolarni hal qiluvchi, bahsli vaziyatlarni bartaraf etuvchi donishmand qiyofasini aks ettirgan. Kechua qabilasida ushbu obrazga bo‘lgan munosabat salbiy. Kechua folklor manbalarida tulki timsoli talonchilik, ochko‘zlik va umuman, yomon xulq bilan bog‘langan. Tulki obrazidan tashqari, uning tana a‘zolari, terisi ham o‘ziga xos ramziylik kasb etgan. Mahalliy Amerika qabilalarining diniy raqlarida tulki terisidan foydalanilgan. Tulki teri yopingan holda diniy raqs ijro etilgan⁸³. Qadimgi xalqlar ijod namunasida tulki obrazi ham ijobjiy, ham salbiy xarakterni aks ettirish maqsadida qo‘llanilgan. Ingliz madaniyatida *tulki* ko‘chma ma’noda qo‘llanilganda yosh va go‘zal ayol kishini aks ettiradi. “*Man, who was that fox I saw you with?*” (Janob, men siz bilan ko‘rgan tulki kim edi?); “*Fox trap*” frazemasi o‘zbek tiliga

⁸³ <http://www.native-languages.org/legends – fox. Htm>

tulki qopqon deb tarjima qilinadi. Ushbu frazemadan ko‘zda tutilgan qopqondan maqsad go‘zal ayolning e’tiborini jalb qilish, qo‘lga kiritish maqsadida amalga oshiriladigan ishlar va rejalar.

Umuman olganda, dunyo xalqlari tasavvurida va paremiologik, frazeologik fondida tulki zoonimidan ramz va majoz sifatida foydalanish keng tarqalgan hodisa hisoblanadi. Ushbu ramz va majoziy obrazlarning o‘zbek tilidagi tulki obrazining majoziy ma’nolari bilan o‘xhash va farqli jihatlari mavjud. Turli xalqlarning qadimgi va bugungi dunyoqarashida tulki zoonimi ifodalagan ma’nolarni tekshirsak, madaniyatlararo mushtaraklik va nozik ma’no tovlanishlaridagi farq yaqqol ko‘rinadi.

Qadimgi Rimda tulki hayvoniga olov ma’budi sifatida qaralgan. Ushbu obraz – ayyorlik, tovlamachilik, hiylagarlik va pand berish tushunchalari bilan assosiasiya hosil qilgan⁸⁴. Ushbu davrda zoonimni iblis obrazi bilan bog‘lash holatlari ham uchraydi. “Foxy”⁸⁵ – tulkiga o‘xhash, tulkilik atamalari esa o‘ta ehtirosli, jozibali, sochlari to‘q qizil tusli ayol obraziga ishora qilgan. “Outfox” frazemasi tovlamachilik qilmoq, hiyla ishlatmoq, pand bermoq ma’nolarida qo‘llaniladi (ushbu frazema outguess, outsmart, outwin frazemalari bilan ma’nodosh hisoblanadi).

Bo‘ri zoonimi ham antropominant vazifasini bajaradi. O‘zbek tilida shevaga oid *bo‘ri* zoonimini ifodalovchi *go‘rk* va *jondor* leksemalari mavjud, ingliz tilida esa *wolves* leksemasi *wolf* so‘zining sinonimi hisoblanadi. O‘zbek tilining frazeologik fondida zoonimning faol qo‘llanishini kuzatishimiz mumkin. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ushbu zoonimning ko‘chma ma’nosи sifatida keltirilgan ta’rif ham inson xarakter xususiyatiga ishora qiladi:

“Bo‘ri 1 Sut emizuvchilarning itsimonlar oilasiga mansub yirtqich hayvon; qashqir”.

⁸⁴ [https://en.wikipedia.org/wiki/Fox_in_popular_culture.p.1.Benton.JanettaRebold\(1997\).Holly](https://en.wikipedia.org/wiki/Fox_in_popular_culture.p.1.Benton.JanettaRebold(1997).Holly) Terrors: Gargoyles on Medieval Buildings/Abbeville Press.p.82.

⁸⁵ <http://idioms.thefreedictionary.com/foxes.FarlexPartner Dictionary @Farlex 2017.>

“*2 ko ‘chma yovuz, qonxo‘r, shafqatsiz odam haqida.*”

Ko‘chma ma’nodagi bo‘ri obrazi o‘zbek xalq maqollarida ham faol qo‘llaniladi. Masalan, “*Bo‘rini bo‘riligi uchun emas, qo‘yni yegani uchun o‘ldiradilar*”, “*Bo‘rining yesa ham, yemasa ham og‘zi qon*” maqollarida bo‘ri zoonimi o‘zining yirtqichlik, ziyon yetkazish semalarini namoyon qiladi.

Zoonim-antropominantlar semantikasida antisemija holati ham kuztiladi. Masalan, *it* ham ijobjiy, ham salbiy xarakter-xususiyati ma’nosida qo‘llaniladi.

Asli “yaratilgan” lug‘aviy ma’nosini anglatadigan, o‘zbek tilida “*qo‘rqinchli qiyofadagi hayvon*” semantikasini kasb etgan *maxluq* leksemasi salbiy semali xarakter belgilarini umumlashtirib ifodalaydi:

“ – *Modomiki shunday ekan, nima qilasiz bu maxluq bilan muomala qilib?*”

4. Inson xarakterini ifodalovchi kasallik nomlari: *kuydirgi, garang, dabba, maraz, moxov, xafagazak, xafaqon, yurakburug‘, quturish*.so‘zları antropominant birlik hisoblanadi. *Kuydirgi* – odamga hayvonlardan yuqadigan, teri, me‘da-ichak va o‘pkaga zarar yetkazadigan o‘tkir yuqumli kasallik (O‘TIL, II, 421). Aniqrog‘i, kuydirgi – yara turi. Kuydirgi natijasida inson va hayvon terisida shikastlangan o‘rinlar paydo bo‘ladi. Jarohat tibbiy amaliyotda kuydirib davolangan. *Kuydirgi* tibbiy terminida “jarohat”, “og‘riq”, “azob”, “o‘rtash”, “tuzalmas” semalari mavjud. *Kuydirgi* insonga nisbatan qo‘llanganda ozor yetkazuvchi, zarar yetkazuvchi, “*kuydiruvchi*” xarakter-xususiyatlariga ishora qiladi. Xarakteri nojoiz, nomaqbul inson nazarda tutiladi. Leksemaning ko‘chma – “xarakter” ma’nosi yo‘lga solish qiyin bo‘lgan, azob-uqubatga giriftor qiladigan faoliyat yig‘indisiga asoslangan.

E’tiborga molik jihat shundan iboratki, o‘zbek tilida kasallik nomini ifodalab keluvchi so‘zlar inson xarakter-xususiyatlarini aks ettirishdan tashqari insonda kechuvchi oniy jarayonlar, qarg‘ish, so‘kinish ma’nolarini ham ifodalab kelishi mumkin. Quyida “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da keltirib o‘tilgan ko‘chma ma’noli kasallik nomlari tahlilini ko‘rib o‘tamiz:

Garang qulog‘i eshitmaydigan, kar.

2 *ko ‘chma* boshi qotgan, nima qilishini bilmay gangib qolgan; gang.

Lug‘atda keltirib o‘tilgan garang so‘zi insonga nisbatan qo‘llanilganda ikkinchi ko‘chma ma’no sifatida keltirilgan boshi qotish, gangib qolish ma’nolarini, ya’ni insonda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan holatni ifodalaydi va shuning bilan birgalikda gapga tushunmaydigan, bo‘layotgan voqyea-hodisalarning mazmunini anglamaydigan, ularni anglab yetmaydigan insonga va insonga xos xarakter-xususiyatlarga ishora qiladi.

“**Dabba** [a. – sekin harakatlanish, sudralish; kirib borish] **1** *ot* Ichki a’zolarning o‘zi joylashib turgan bo‘shliqdan shu bo‘shliq devori orqali tashqariga turtib chiqishi yoki pastga – moyakdonga tushishidan iborat kasallik; churra.

2 Shunday kasallikka chalingan, mubtalo bo‘lgan (odam yoki jonivor). *Dabba odam*.

3 *ko ‘chma dag ‘l*. Sudralgan, yurishmay qolgan ish, kasod bo‘lgan mol; dangasa va ishyoqmas odam va sh. k. haqida”.

Lug‘atning uchinchi bandida so‘zning ko‘chma ma’nosi keltirib o‘tilgan va insonga nisbatan qo‘llanilganda undagi dangasalik, ishyoqmaslik xususiyatlarini ifoda etishi keltirib o‘tilgan. Ushbu ko‘chma ma’noni yuzaga keltirgan omil kasallik natijasida harakatlanishning chegaralanishi va sekinlashishidir.

“**Moxov** [a. – yo‘q qilish, chetlatish] Butun organizmni, xususan, teri, asab sistemasi hamda ichki a’zolarni zararlaydigan surunkali infektion kasallik; shu kasalga yo‘liqqan shaxs.

2 *ko ‘chma rasvo*, yaramas, chatoq: *moxov odam, moxov ish*.

3 *qarg‘ishni bildiradi*”.

Moxov so‘zi inson xarakter-xususiyatlariga ishora qilib kelganda so‘zning o‘z ma’nosidagi umumdan ajralganlik xususiyati ko‘chma ma’noning yuzaga kelishini ta’minlaydi. Azaldan moxov kasalligiga chalingan kishilar umumdan ajratilgan, moxov tarqagan hududlarga kirish taqiqlangan. Kasallikning og‘ir kechishi, yuqumliligi sababli unga chalingan inson ham har qanday aloqadan chetlatilgan. So‘z inson xarakter-xususiyatiga ishora qilib kelganda ayni shu holat insonlarga

qo'shilmaslik, ular bilan aloqa qilishni istamaslik xususiyati so'zning ko'chma ma'nosi inson xarakter-xususiyatini anglatish ma'nosi yuzaga kelishini ta'minlaydi. Ayni so'z qarg'ish, so'kishni ifodalash uchun qo'llanilganda ham ayni xarakter-xususiyatlariga ishora qiladi.

"Xafagazak [f.1 Yallig'lanish, gazak olish (yara haqida).]

2 Xafa bo'lgan, arazlagan holda".

Ushbu so'z bevosita kasallik nomi sifatida qo'llanilmasada, insonda sodir bo'layotgan jarayonni, teri butunligi buzilishini ifodalaydi. Ushbu holatda yaraning yiring bog'lashi, kattalashishi, undan suv ajralishi kabi holatlar kuzatiladi. Xafagazak so'zi insonga nisbatan qo'llanilganda, ikki xil ma'noni aks ettiradi. Birinchi ma'nosi, insonda yuz beradigan oniy, o'tkinchi jarayon, ya'ni ma'lum bir vaziyatda ma'lum bir insondan xafa bo'lish, arazlash ma'nosini aks ettiradi. Ushbu jihat so'z izohining ikkinchi bandida keltirib o'tilgan. Shuning bilan birga xafagazak so'zi inson xarakter-xususiyatiga ham ishora qiladi. Ushbu so'z orqali tabiatida doimiy arazchilik, kek saqlash xususiyati bor insonlar nazarda tutiladi.

"Xafaqon (a. yurak urishi, dukillashi) mungli, g'amgin, xafahol.

2 Dilsiyohlik bilan o'tadigan.

3 tib. Yurakning tez yoki notejis urishini sezish holati.

4 tib. Qon bosimining ortishi tufayli yuz beradigan kasallik, gipertoniya".

Xafaqon bo'lmoq 1) diqqat bo'lmoq, siqilmoq; xunob bo'lmoq. 2) qon bosimi ortish kasaliga yo'liqmoq.

Xafaqon so'zi insonda qon bosimining oshishi bilan kechadigan holat va surunkali tus olganda kasallik nomini ifodalaydi. Insonga nisbatan qo'llanilganda ham o'tkinchi holat – bezovtalik, xafalik holatini, inson xarakter-xususiyatlariga ishora qilib kelganda inson tabiatidagi ma'yuslik, g'amginlik holatini aks ettiradi.

Yurakburug', ichburug'

Ichburug' kasalligi insonda og'ir asoratlar bilan kechadigan ichki kasallik turi. So'z ko'chma ma'noda inson tabiatiga ishora qilib kelganda insondagi ko'ngil kirligi, atrofdagilapga yomonlik tilash bilan bog'liq xususiyatlarni aks ettiradi.

Quturish, qutirgan

“**1** Hayvon va odamlarda viruslar qo‘zg‘atadigan, quturgan hayvon tishlaganda yoki so‘lagi tekkanda yuqadigan, markaziy asab sistemasi funksiyasining izdan chiqishi, tomir tortishishi, falajlik, hiqildoq va nafas yo‘li muskullarining spazmi bilan o‘tadigan o‘tkir yuqumli kasallik.

2 *ko ‘chma* Jon-jaxdi bilan, o‘zini tutolmagan darajada, yovuzlarcha harakat qilmoq.

3 *ko ‘chma* Bosar-tusarni bilmay qolmoq, haddan oshmoq.

4 *ko ‘chma* Zo‘r kuch, shiddat bilan yuz bermoq, sodir bo‘lmoq; avjiga minmoq”.

Quturmoq so‘zi ham insonga nisbatan qo‘llanilganda oniy holat, jahning haddan oshishi va shu jarayonda amalga oshiriladigan harakatlar, haddidan oshish holatlarini ko‘rsatadi.

Kasallik nomlarining ko‘chma ma’noda xarakter ifodalashida ham umumlashtirish holati kuzatiladi. Masalan, arabcha “kasallik” ma’nosidagi *maraz* leksemasi xarakterning muayyan belgisini emas, balki barcha salbiy semali xarakter belgilarini umumlashtirib ifodalaydi: – *Men bu marazni to ‘rt yildan beri bilaman. Bu maraz meni to ‘rt yildan beri xilvatga tortadi, to ‘rt yildan beri qulog ‘imga shivirlaydi...*”

“**Maraz** [a. kasallik] Yiring olgan, fasod bog‘lagan yara

2 Shu narsaga nisbatli haqoratni bildiradi.

3 *ko ‘chma* Yaramas, zararli nuqson, illat”. (O‘TIL, II, 250.)

So‘z izohining uchinchi bandida keltirib o‘tilgan illatlar va umuman shunga o‘xhash illatlarning insonda bo‘lishi ham so‘zning inson xarakter-xususiyatlariga ishora qilishini ta’minlaydi. Maraz so‘zi insonga nisbatan qo‘llanilganda inson xarakterida og‘ir illatlarning borligini bildiradi. So‘z haqorat sifatida qo‘llanilganda ham inson xarakter-xususiyatlariga ishora qiladi.

“*Maraz..! – oqsoqol mushtini tugdi. Bolalari o‘ldi, endi qo ‘lidan hyech narsa kelmaydi, demoqchi, – ovozi titrab, alam bilan bosh chayqadi*”⁸⁶.

⁸⁶ Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – T.: Sharq, 2012. –215-b.

Maraz so‘zi kasallik nomi hisoblanadi. Ushbu so‘z inson xarakterini aks ettirish uchun qo‘llanilganda salbiy xususiyatlarni aks ettirishdan tashqari, “tuzalmaslik”, “o‘zgarmaslik” semalari bilan bog‘lanadi.

5. Inson xarakterini ifodalovchi narsa-buyum nomlari: *latta, namak(siz), tuzsiz, supurgi, tosh.*

Inson xarakteri psixologiya fanining yirik o‘rganish obyektlaridan biri hisoblanadi. Davrimizga qadar mazkur mavzu yuzasidan minglab tadqiqotlar, nazariyalar yaratilganiga qaramay, mavzuning tub mohiyati o‘z tasdig‘ini topmagan va mavzu yuzasidan yakdil xulosalarga kelinmagan. E’tiborga molik jihat shundaki, har bir davrda insonga o‘zga bir inson va jamiyat tomonidan beriladigan baho mavjud bo‘lgan va bu baho bevosita shaxs xarakteriga beriladigan ta’rifni taqozo qilgan. Ko‘pincha insonning tashqi ko‘rinishi va xarakter-xususiyatlari insonlar orasida yetakchi va eng qiziqarli, ommabop mavzu hisoblangan. Shunday suhabatlar davomida suhabat mavzusi bo‘lgan inson shaxsiyatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat qilinmagan. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tishimiz joizki, kundalik turmushda qo‘llaniluvchi predmet nomlaridan ham inson xarakter-xususiyatlarini ifodalashda foydalinish mumkin va bunday holatlar o‘zbek tili tajribasida ham mavjud. Fikrimizni “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” asosida dalillaymiz. “*Latta jinnisi* gazlama, mato va ulardan tikilgan narsalarga o‘ch shaxsga (asosan, ayollarga) nisbatan qo‘llanadigan frazema”.

4 ko‘chma o‘ta ketgan bo‘sh, noshud; shalviragan.

Latta so‘zining ko‘chma ma’nosiga ahamiyat qaratadigan bo‘lsak, e’tiborimizni bir jihat tortadi. *Latta* so‘zining qo‘llanishi gender tafovutga ega. Xusan, keltirilgan ta’rif asosida ham ko‘rinib turibdiki, so‘z asosan erkak jinsiga mansub inson xarakterini ochish uchun qo‘llaniladi. *Latta* so‘zi bo‘shanglik, bo‘shlik xususiyatiga ishora qiladi, ayni xususiyatlarning ayollarga taalluqli bo‘lishi erkak *lattaligi* singari jiddiy hajvga olimmaydi.

Namaksiz. Namak so‘zi fors tilidan o‘zlashgan so‘z bo‘lib, o‘zbek tiliga tuz deya tarjima qilinadi. So‘z o‘z ma’nosida taom sifatiga

nisbatan qo‘llanilib uning xususiyatini ko‘rsatadi. So‘z ko‘chma ma’noda qo‘llanilganda ham o‘z mazmunini, ya’ni belgilangan me’yordan kamlik va bu kamlik oqibatida yuzaga kelgan noqislikni ko‘rsatadi. So‘z ko‘chma ma’noda qo‘llanilganda inson tabiatiga ham ishora qiladi. Bu so‘z o‘zbek va tojik tilida kuzatiladi.

Tuzsiz leksemasi *namaksiz* birligining turkiy muqobili. *Tuzsiz* so‘zining xarakterga ishora qilishi so‘zlashuv uslubidan tashqari o‘zbek adabiy tili doirasida ham kuzatiladi. *Tuzsiz*, dastavval, shaxsning nutqiga nisbatan qo‘llanib, uning mazmunsiz, tafakkur yiroq, tuturiqsiz nutqiga ishora qiladi. Keyinchalik, muntazam ravishda *tuzsizlik* sifatiga ega bo‘lgan nutq sohibining xarakter-xususiyati ham shu so‘z orqali ifodalana boshlagan.

Supurgi Supurish-sidirish, tozalash uchun burgan, shuvoq, makkasupurgi va sh.k.dan dastalab bog‘lab yasaladigan ro‘zg‘or buyumi.

Supurgi so‘zi inson xarakter-xususiyatini ko‘rsatish uchun qo‘llanilganda nozik ma’no tovlanishlarini ko‘rsatadi, chunki “yumshoq supurgi” tabiatan bo‘sh, bo‘ysunuvchan inson sifatida gavdalansada, aslida ayyor va zimdan o‘z manfaatini himoya qila oluvchi insonni ifodalaydi.

Bag‘ri (qalbi, yuragi) tosh o‘ta bemehr, achinish, kuyinish histuyg‘usi yo‘q.

Tosh so‘zi inson tabiatiga ishora qilib kelganda asosan berahmlik, shafqatsizlik, qattiqlik xislatlari bilan bog‘lanadi. Tosh so‘zining ko‘chma ma’nosи yuzaga kelishida shakliy belgi – qattiq jismlik belgisi asosiy belgi vazifasini bajargan.

6. Inson xarakterini ifodalovchi tabiat hodisalari nomlari: *bo‘ron, yeldirim, chaqmoq*.

Jahon tilshunosligi tajribasida tabiat hodisalari nomlari, tabiatda kechadigan jarayonlar, uslubiy qo‘llanish imkoniyatlari, semantikasi chuqur tahlil qilingan⁸⁷. Tabiat hodisalari nomlari ko‘chma ma’noda

⁸⁷ Сильницкая А.С. Отражение индивидуальных свойств личности в интонационных параметрах речи: дисс. ... канд. псих. наук. – М., 2016. – С.174.

qo‘llanilganda inson xarakter-xususiyatlari va insondagi oniy, jilovlanmagan, ruhiy holatlarni ifoda etishda qo‘llaniladi. Ushbu hodisa turli tillarda turlicha voqyelanadi⁸⁸. O‘zbek tili xususida fikr yuritadigan bo‘lsak, tabiat hodisalarini anglatuvchi so‘zlardan yuqorida keltirilgan ayni ikki holatni aks ettirishda foydalanish holati mavjud. Xusan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da keltirilgan so‘zning ko‘chma ma’nolari ham fikrimizni asoslaydi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida keltirilgan *bo‘ron* so‘ziga e’tibor qaratamiz. So‘zning o‘z, bosh ma’nosini tinimsiz yog‘ilayotgan predmet, qor, yomg‘ir va shiddatli shamol bilan kechayotgan tabiat hodisasi vaqtini anglatadi. Uning ayni tinimsiz, kuch va shiddat bilan sodir bo‘lish xususiyati ko‘chma ma’nolarining mazmunini tashkil qiladi va yuzaga chiqishiga asos bo‘ladi. Lug‘atda ushbu so‘zning 7 ta ma’nosini keltirilgan *bo‘lib*, ulardan so‘nggisi atoqli ot sifatida qo‘llaniladi va ayni atoqli ot ma’nosini izohlash asosida so‘zning inson xarakter-xususiyatlariga ishora qilishi asoslanadi: *Bo‘ron* (erkaklar ismi).

“*Bo‘ronli* Bo‘ron bilan o‘tgan yoki bo‘ron bo‘lib turgan”.

2 *ko‘chma* Keskin, shiddatli kurash, qizg‘in.

3 *ko‘chma* Jo‘sinqin, tug‘yonli.

Ushbu band izohli lug‘atda bo‘ron so‘zining 7 ko‘chma ma’nosini sifatida keltirilgan. Ayni ma’noning o‘zi ham qo‘shimcha ikki ma’no orqali anglashiladi. Demak, bo‘ron so‘zi inson xarakter-xususiyatlariga ishora qilib, ko‘chma ma’noda qo‘llanilganda inson tabiatidagi jo‘sinqinlik, keskinlik, shiddatkorlik kabi xususiyatlarni aks ettiradi. Ushbu so‘z insonda sodir bo‘ladigan oniy holatlarni aks ettirish uchun qo‘llanilganda qo‘qqisdan oyoqqa turish, kuch, shiddat va tezlik ma’nolarini anglatadi. Ayni fikrni insonda yuz beradigan oniy holatlar va ularni aks ettirish xususida ham aytishimiz mumkin.

Ayni ta’rifni lug‘atda keltirilgan *yeldirim* so‘zi va uning ko‘chma ma’nolari xususida keltirish mumkin. So‘zning atoqli ot sifatida

⁸⁸ Керимова Р.Д., Федянина Л.И. Лингвокультурный компонент погодной метафоры в общественно-политической коммуникации РФГ. – Кемерово, 2014. – С,103.

qo‘llanilish xususiyati ham mavjud. *Yeldirim* so‘zi inson xarakter-xususiyatlariga ishora qilib kelganda xuddi bo‘ron so‘zi singari inson xarakteridagi shiddat, iroda kuchi, botirlik, jasurlik xususiyatlariga ishora qilib keladi. Ayni so‘z inson tabiatidagi oniy jarayonlarga ishora qilib kelganda shiddatlilik xususiyati bilan birgalikda tezlik, sodir bo‘layotgan hodisalar tug‘yoni, keskinligini ifodalaydi. Lug‘atda keltirilgan shamol so‘zi ham yuqorida keltirilgan so‘zlar kabi shiddat, tezlik ma’nolarini aks ettiradi. E’tibor qaratishimiz lozim bo‘lgan jihatni shundan iboratki, shamol so‘zi yordamida hosil qilingan ko‘chma ma’nolarda shiddat ma’nosini bilan birga besamarlik, bekor ketish ma’nolari ham bor.

Turli madaniyatlarga mansublik, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning turli darajalarga mansub bo‘lishiga qaramasdan turli tillarda bir ma’noni ifodalash uchun xizmat qiluvchi so‘zlarning ko‘chma ma’nolarida ham yaqinlik ko‘zga tashlanadi. Xusan, bo‘ron so‘zining inglizcha muqobili hisoblangan *strom, blizzard* so‘zlarining ko‘chma ma’nosini olib ko‘raylik. “Oxford Dictionary”da ayni so‘zning tabiatidagi jarayonlarni aks ettiruvchi o‘z ma’nosini va sodir bo‘lish xususiyatlari, o‘rniga ko‘ra turlari keltirib o‘tilgandan so‘ng ko‘chma ma’nolari sanab o‘tiladi: “*strom (of something) a situation a lot of people suddenly express very strong feelings about something (insonda yoki jamiyatda biron hodisa asosida hosil bo‘ladigan kuchli qo‘zg‘alish, hissiyot)*”. Demak, ingliz tili so‘zlovchisi uchun ham bo‘ron so‘zining ko‘chma ma’nosida inson tabiatiga ishora qilish holati mavjud.

Turli ijtimoiy jarayonlarni boshdan kechirayotgan tillarda ham ushbu so‘zlarning asosiy mohiyati shiddat ma’nosini saqlab qoladi. Chaqmoq so‘zining ingliz tilidagi muqobili *break, crack*⁸⁹ so‘zlarining lug‘aviy ma’nosini *sindirmoq, ajratmoq* semalaridan iborat. So‘z ko‘chma ma’noda qo‘llanilganda o‘zbek tilidagi singari shiddat, kuch, tezlik xususiyatlariga va insonda xuddi shu tarzda yuz beradigan ichki jarayonlarga ishora qiladi. *Shamol* so‘zining ingliz

⁸⁹ <https://en.oxforddictionaries.com/definition/strom, blizzard, break, wind>.

tilidagi muqobili *wind* so‘zi insonga nisbat berib aytilganda undagi tezlik va shiddatkorlikka ishora qiladi.

Tabiat hodisalari nomlaridan singari mahsuldor guruh kasallik nomlaridir. O‘zbek tilida kasallik nomlaridan inson xarakter-xususiyatini aks ettirishda unumli foydalaniadi.

7. Inson xarakterini aks ettiruvchi yashash holati bilan bog‘liq so‘zlar: *betartib, betahorat, ivirsiq, ipirisqi, irkit, isqirt, iflos, palid, chirkin, yag‘ir*.

Inson xarakteri tasvirlanar ekan, so‘z unga xos xususiyatlar haqida borar ekan, uning obrazini gavdalantirish uchun keltiriladigan so‘zlar asosan sifat so‘z turkumiga mansub bo‘ladi. Tilimizda qo‘llaniluvchi ayrim sifatlar mavjudki, ular voqyea-hodisa, predmet va jarayonlarning holatini, xususiyatini ko‘rsatish bilan bir qatorda insonning yashash sharoitini ta’riflash uchun ham qo‘llaniladi. Ushbu so‘zlarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular predmet, voqyea-hodisalarning tozalik belgisiga nomutanosib holatini, insonga xos salbiy xususiyatlarni, haqorat ma’nosini ifodalaydi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dan ushbu guruhga mansub so‘zlar:

Betartib [be.. + tartib] Keltirilgan so‘z ortiqcha izoh talab qilmaydi. Tartibsizlik ma’nosi bilan bevosita bog‘lanadi.

Betahorat [be.. + tahorat] 1 Tahorat qilmagan, olmagan holda.

2 ko‘chma Dinsiz, imonsiz: *betahorat odam*.

Ushbu so‘z o‘ziga xos yondashuvni talab qiladi. So‘z o‘z ma’nosida qo‘llanilganda, tananing diniy farz – namoz o‘qish uchun yaroqsiz, munosib holatda emasligini ko‘rsatadi, lug‘at bandining ikkinchi qismida keltirilgan, ko‘chma ma’noda qo‘llanilganda esa insondagi iymonsizlik, insofsizlik xususiyatini obrazli aks ettiradi.

Ivirsiq supurib-sidirilmagan, yig‘ishtirilmagan, betartib holdagi.

2 Ayollarga nisbatan saranjom-sarishta bo‘limgan, uy-ro‘zg‘orni betartib tutadigan; palapartish: *ivirsiq xotin*.

Ipirisqi Kir-chir, isqirt.

2 ko‘chma Yoqimsiz, bo‘limg‘ur (xatti-harakat, gap-so‘z va odam haqida).

Lug‘at bandining ikkinchi qismida keltirilgan so‘zning ko‘chma ma’nosini insonga nisbatan ham qo‘llash mumkin.

Irkit kishi irganadigan darajada kir, iflos: *irkit bola. Irkit piyola.*

Isqirt juda ham kir; yag‘ir, iflos.

2 Shunday holatga nisbatli haqoratni bildiradi.

3 *ko ‘chma* chiqit, keraksiz (narsa, kimsa).

Iflos (*a.* – qashshoklik, notavonlik; hyech narsasi qolmaganlik; omadsizlik; obro‘-e’tibori qolmaganlik) .

1 Nopok narsalar bilan bulg‘angan; bulg‘anch.

2 Kir bosgan; kir, isqirt.

3 *ko ‘chma* Har qanday yomon ishga yuradigan; nopok: *iflos odam.*

4 Shunday odamga nisbatli haqoratni bildiradi; yaramas, razil, palid.

5 Odobdan tashqari; yaramas, yomon.

Palid [*f.kir, iflos; nopok, murdor, harom*] **1** Juda, o‘ta ortiq darajada kir, iflos.

2 ko‘chma O‘taketgan yaramas, qabih, razil, jirkanch, yomon: *palid odam. Chirkin* *f. kir, iflos* **1** Chirk bosgan, chirik bosib qoraygan; xira.

2 Qatirma kir, yag‘ir, isqirt, iflos.

3 *ko ‘chma* razil, qabih, tuban.

4 *ko ‘chma* chirik, chirigan, o‘lib borayotgan.

Yag‘ir ot, eshak, tuya singari hayvonlar ustida terining og‘ir yukdan ezilishi, ishqalanishi tufayli yuz beradigan yiringli yara, jarohat.

2 *ko ‘chma* og‘ir yuk yoki zarba tufayli kishi yelkasida hosil bo‘lgan jarohat, yara.

3 *ko ‘chma* juda iflos, isqirt (ust-bosh va odam haqida).

Ko‘chma ma’noda inson tabiatini bildiruvchi leksemalarning quyidagi semantik modelini hosil qilish mumkin: **tushuncha+baho semasi+madaniy sema.**

Leksema ko‘rinishidagi xarakter ifodalovchi birliklar semantik jihatdan sinonimik, antonimik munosabatlarga kirishadi.

Leksema ko‘rinishidagi xarakter ifodalovchi birliklar, asosan, derivat semalarda namoyon bo‘ladi: *ko ‘ngilchan, marhamatli,*

mehmondo 'st, *muruvvatli*, *odamshavanda*, *sabotli*, *sadoqatli*. Masalan, *ko'ngil* xarakter tushunchasini ifodalamaydi. *-chan* sifat yasovchi qo'shimcha orqali namoyon bo'ladigan "belgi" semasi leksemani xarakter tushunchasini ifodalovchi birlikka aylantiradi.

Frazemalar – tilning marvarididir. Frazeologik birliklarni so'z birikmasi misolida lingvistik tadqiqot obyekti doirasiga olib kirgan olim shveysar tilshunosi Sh.Ballidir. Inson xarakter-xususiyatlarini aks ettirgan frazeologik birliklar alohida lug'at sifatida 1981 yilda I.Elsberg va A.Armane tomonidan yaratilgan. Antropominant-frazeologik birliklarni tahlil qilish jarayonida ma'lum bir sema bilan bog'lanib, ma'no jihatdan bir-biriga yaqin birliklar qatori hosil bo'ladi⁹⁰. Frazeologik birliklarni tahlil qilishda tayanch manba vazifasini frazeologik lug'atlar o'taydi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, ayrim tillarda frazeologik birliklar semantik jihatdan emas, formal belgilar asosida boshqa til birliklaridan ajratiladi⁹¹. Masalan, vyetnam tilida frazemalargagina xos bo'lgan to'rt komponentli tarkib, alohida ohang tugalligi belgilari mavjud. Bu tillarda frazema til birliklaridan mazmundan ko'ra ko'proq shakliy belgilari asosida farqlanadi. Vyvetnam tilida ilmiy adabiyotlar yetarli bo'limganligi va frazemalar hali chuqur tahlil qilinmaganligi bois frazeologiya bo'limi xususidagi bu fikrlar to'liq asoslanmagan. Biroq rus tili bilan qiyosiy aspektida o'r ganilgan tadqiqotda yuqoridagi mulohazalar keltirilgan⁹².

Frazeologik birliklar qayta nomlovchi birlik sifatida lisoniy manzarada majoziy, obrazli ko'rinishda bo'ladi⁹³.

⁹⁰ Iskandarova Sh. Leksikani mazmuniy maydon asosida o'r ganish muammo-lari. – T.: Fan, 1998. – 33-b.

⁹¹ Динь Тхи Тху Хуен. Русские фраеологизмы со значением характера человека с позиции носителя вьетнамского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – С.44.

⁹² Kukatova O. Frazemalar tuzilishining predikativ-argument nazariyasi doirasidagi ifodasi va semantik roli // O'zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnalı. – T., 2019. – 178-182-betlar.

⁹³ <http://idioms.thefreedictionary.com/foxes.FarlexPartner Dictionary @Farlex 2017>.

Dunyo tillarida ijobiy inson xislatlarini aks ettirishdan ko‘ra salbiy illatlarni aks ettirish usullari va yo‘llari, tajribasi ko‘proq. Xususan, nemis tadqiqotchilarining statistik ma’lumotlariga ko‘ra, nemis tili va u bilan bir guruhg‘a mansub bo‘lgan tillarda inson salbiy xarakterini aks ettirish uchun xizmat qiluvchi so‘zlar miqdori ijobiy ma’noni yuzaga keltiruvchi so‘zlarga nisbatan ko‘p. Bunga sabab, salbiy hodisani nomlash ehtiyoji ko‘plini bilan asoslanadi⁹⁴. O‘zbek tilida ayni xulosani berish uchun o‘zbek tilining leksik, frazeologik, badiiy adabiyotlari antropominant birliklari statistik tahlili o‘tkazilishi zarur. Bundan tashqari, insonlarga ijobiy hodisani, ijobiy qahramonni aks ettirishdan ko‘ra salbiy hodisani va insonni aks ettirish maroqli va qiziq. Salbiy hodisa, inson, narsa inson e’tiborini tez tortadi. Salbiy insonlar xususidagi suhbatlar ijobiy insonlar xususidagi suhbatlardan ko‘ra ko‘proq bo‘ladi. Salbiy hodisa haqida so‘z borganda suhbat “qahramoni” bo‘lgan inson xususida to‘g‘ridan-to‘g‘ri, uning ismdan foydalangan holda gapirishning iloji bo‘lmaydi, bunga sabab insonning jamiyatda tutgan o‘rni, avtoriteti va h.k. bo‘lishi mumkin, ayni jarayonda turli obrazlar orqali ushbu inson xususiyatlariga ishora qilish usuli ayni muddao. Shuning uchun ham ijobiy qahramonlardan ko‘ra ko‘proq salbiy qahramonlarni aks ettiruvchi ko‘chma obrazlar ko‘p. Salbiy xususiyatlarni obrazli tarzda aks ettirish konkret inson shaxsiyatini neytrallashtiradi.

Frazemalarning o‘ziga xos jihatni shundan iboratki, ushbu birlik tarkibida bir necha so‘zlar ko‘chma ma’noda qo‘llaniladi. Inson xarakter-xususiyatlariga ishora qiluvchi frazeologik birliklarning ahamiyatli tomoni ularda insonni tasvirlashga qaratilgan so‘z jamlanmasi mavjud bo‘ladi va ko‘plab birliklarda ushbu vazifani sifat va ravish, kamdan kam holatlarda fe’l so‘z turkumiga oid so‘zlar bajaradi. Eksplisit identifikatorlar frazema mazmunida aks etgan

⁹⁴ Харитонова Е.Ю. Лексикографические описание лексико-фразеологические поля черты характера человека на материале современного немецкого языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2005. – С.144.

belgini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatadi. Implisit⁹⁵ identifikatorlar esa frazema mazmunida ko‘zda tutilgan mazmunga bilvosita, majoziy obraz orqali ishora qiladi⁹⁶.

Lisoniy manzarada frazeologik birlik konsept ko‘rinishida mavjud bo‘lar ekan, har bir konsept uchun “yadrodan periferiyalarga” tamoyili amal qiladi, ya’ni konsept yadrosiga dominant frazeologik birlik joylashtiriladi. Konseptning har bir pereferiyasi asos yadrodan uzoqlashib borgani sari yadro bilan aloqadorlik munosabatini shunchalik qisqartirib boradi. Konseptning reallashuvi ma’lum bir ijtimoiy-nutqiyl vaziyatni talab qiladi.

Sinonimiya leksik-frazelogik birliklar maydonining asosiy komponenti hisoblanadi. Leksik-frazeologik maydon tahlili ayni vaqtida ko‘plab shartli sinonimik qatorlarni hosil qiladi. Sinonimlik hodisasi faqat frazema tarkibidagi so‘zlarga taalluqli bo‘lib qolmaydi, uning komponentlari birlashgan holda ma’noviy jihatdan frazeologik qatorni hosil qilishi mumkin. Ushbu birliklarni umumlashtirib mikromaydon maqomini berishimiz mumkin. Ayni mikromaydon hodisasini polisemantik mikromaydon, omonimlar mikromaydoni, antonimlar mikromaydoni tarzida tadbiq qilishimiz mumkin.

Frazeologik maydon tahlili ayni vaqtida ko‘plab shartli sinonimik qatorlarni hosil qiladi⁹⁷. Sinonimlik hodisasi faqat frazema tarkibidagi so‘zlarga taalluqli bo‘lib qolmaydi, frazema komponentlari birlashgan holda ma’noviy jihatdan frazeologik qatorni hosil qilishi mumkin⁹⁸. Ushbu birliklarni kichik bir lisoniy paradigmaga umumlashtirib mikromaydon maqomini berishimiz mumkin. Ayni mikromaydon hodisasini polisemantik mikromaydon, omonimlar

⁹⁵ Mirboboyeva M. Implikatsiya tushunchasining kognitiv-pragmatik aspekt-da talqin qilinishi // O‘zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnali. – T., 2016. –118-122-betlar.

⁹⁶ Ibragimova F.M. Badiiy matnda ellipsis va antiellipsis: Filol. fan. nomz. ... disser. avtoref. – T., 2011. – 53-b.

⁹⁷ Samigova H. Ingliz va o‘zbek tillarida erkalash funksional-semantik maydoni: Filol. fan. nomz. ... disser. avtoref. – T., 2010. –11-b

⁹⁸ Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – T.: Fan, 1979. – 278-b.

mikromaydoni, antonimlar mikromaydoni tarzida tadbiq qilishimiz mumkin. Olim I.I.Chernishevskiyning fikriga ko‘ra, sinonimik va polisemantik frazemalar mikromaydonining yuzaga kelishida eng muhim hodisalardan biri bu – vaziyat va uning o‘ziga xosligi. Leksik-frazeologik maydon tarkibida salmoqli mikromaydon hosil qiluvchi birliklar bu – sinonimik-frazeologik birliklar. Frazeologik birliklar qatorida bir so‘z yoki so‘z birikmasidan iborat birlik – butunlik dominantlik qiladi. Frazeologik-semantik birliklar sinonimiyasidan mikromaydon hosil bo‘lishini aytib o‘tgan edik, ayni holat antonimlar o‘rtasida ham hosil bo‘lishi mumkin, ushbu mikromaydon a’zolari zid ma’noli frazemalar bo‘ladi.

Frazemalarni tadqiq qilishning ahamiyatlari jihatlaridan biri, ushbu birliklarda ishtirok etadigan uslubiy bo‘yoqdir so‘zlar son jihatdan cheklanmagan. Frazeologik birlik, umuman lingvistik birlklarning nutq jarayonidagi roli va imkoniyatlarini baholashda lug‘at ma’lumotlari alohida ahamiyatga ega.

Bir necha tillar doirasida leksik, frazeologik birlklarning qiyosiy tadqiqini amalga oshirish zamонавиy tilshunoslikning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Buning asosiy sababi qardosh bo‘lmagan, yaqin qo‘shnichilik munosabatlarida bo‘lmagan xalqlar til fondida bir tushunchani ifodalash uchun qo‘llaniladigan ko‘chma ma’noli birlklarning o‘zaro o‘xshashligi yoki farqlari tillar o‘rtasidagi insoniyat tamaddunida faqat tashqi omillar ta’sirida yuz bermaydigan, inson ongi bilan bog‘liq o‘ziga xos jarayonlar, omillar mavjudligini asoslaydi. Frazeologik birlklarni o‘rganish jarayonida ularni biron bir til fondidagi birliklar bilan o‘rganish yaxshi samara beradi.

Nutq birlklarining okkozional voqylanishi til egalari uchun muhim ahamiyatga ega, chunki ayni jihat so‘zlovchi nutqini tushunish jarayonini ta’minlaydi. Okkozional ma’no voqylanishida shaxsiy yondashuv, asos shakl bilan uslubiy-semantik munosabat, vazifaviy yo‘nalganlik aks etadi. Okkozional komponentlar asos shaklning variantlari hisoblanadi. Frezeologik birlik va ko‘chma ma’noli so‘z birikmasining yuzaga kelishida asosiy ko‘chim usuli bu

– metafora. Ahamiyatli jihat shundan iboratki, frazemalar tarkibida qo‘llangan metaforalar kengaygan shaklda bo‘ladi. Ushbu kengaygan shaklning yuzaga kelishida milliy lisoniy manzrada shaxs xarakteri bilan bog‘langan zoonimlar muhim ahamiyat kasb etadi. Frazeologik birliklar aksar hollarda zoonimlarning semantik vazifasi ustiga quriladi. Bundan tashqari, kengaygan metaforani shakllantirishda tarixiy shaxs yoki voqyeaga murojaat qilish an’anasi ham mavjud.

Psixolog olimlarning qayd etishicha, har qanday xarakter shaxsiyatdan o‘sib chiqadi. Shaxsiyat har bir shaxsga xos xususiyat. Demak, har bir inson – yangi bir xarakter. Xarakter obyektlarining ko‘p bo‘lishi tilda xarakter ifodalovchi birlarning ham shu miqdorda bo‘lishini ta’minlaydi. B.Basarov xarakter xususida fikr yuritar ekan, ushbu hodisaning ikki tomonliligi haqida fikr yuritadi. B.Basarovga ko‘ra, xarakter turg‘un va dinamik asosdan iborat. Xarakterdagi turg‘unlik shaxsiyatda, dinamika esa xulqda namoyon bo‘ladi. Tilga substantiv yondashuvning xulosasiga ko‘ra, nutqda qo‘llangan barcha so‘zlarni ikki xil ko‘rinishda voqyelantiramiz: uzual va okkozional. Uzual voqyelanishda qo‘llanilayotgan so‘z o‘z ma’nosida qo‘llaniladi. Borliqdagi predmet, hodisa va hk. o‘rtasida uzviy aloqadorlik bo‘ladi. Masalan, talaffuz qilingan *non* so‘zi borliqdagi nonga ishora qiladi. Birlik okkozional voqyelanganda, birlikning ko‘chma, ikkilamchi ma’nolari qo‘llaniladi. M: Birlikning o‘z yoki ko‘chma ma’noda qo‘llanilayotganligini nutqiy jarayon, suhbat zanjiridagi holat ko‘rsatadi⁹⁹.

Frazeologik birlik va ko‘chma ma’noli so‘z birikmasining yuzaga kelishida asosiy ko‘chim usuli metaforadir¹⁰⁰. Ahamiyatli jihat shundan iboratki, frazemalar tarkibida qo‘llanilayotgan metaforalar kengaygan va obrazli shaklda bo‘ladi. Ushbu kengaygan shaklning yuzaga kelishida milliy lisoniy manzarada shaxs xarakteri bilan

⁹⁹ Rahmatullayev Sh. O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari (Frazeologik polisemiya, sinonimiya, antonimiya va omonimlik): Filol. fan. dokt. ... disser. – T., 1966. – 144-b.

¹⁰⁰ Яковлева Е.С. Особенности фразеологических единиц с компонентом-зоонимом: дисс. ... канд. филол. наук. – Саратов, 2018. – С.177.

bog‘langan zoonimlar muhim ahamiyat kasb etadi. Frazeologik birliklar aksar hollarda zoonimlarning semantik vazifasi ustiga quriladi. Bundan tashqari, kengaygan metaforani shakllantirishda tarixiy shaxs yoki voqyeaga murojaat qilish an’anasi mavjud. So‘z o‘yininining samaradorligini ta’minlash uchun til birliklari semantik ma’nosining ikki barobar ko‘paytirilgan aktualizasiyasidan foydalaniladi.

O‘zbek tilida ikki marta aktuallashgan lingvistik birliklar to‘liq va qisman qo‘llaniladi. Aksar hollarda ushbu frazeologik birliklar humor hissini paydo qiladi. Ingliz tilshunosligida chuqur tahlil qilinayotgan ellipsis hodisasi mavjud¹⁰¹. Ayni hodisa dunyoning barcha tillarida mavjud bo‘lishiga qaramay, hali alohida tadqiqot obyekti sifatida ajratib ko‘rsatilmagan. O‘zbek tili xususida ham ayni fikr o‘rinli. Ellipsis aktuallashgan til birliklari xronikasini o‘z ichiga oladi, ya’ni bir jumlada, yoki abzasda aktuallashgan til birliklarining bir nechta siyahit qo‘llaniladi.

Masalan, o‘zbek tilida: “ – *Nima balo, yiling uyqu, muchaling yostiqmi*”¹⁰² muallif tomonidan qo‘llangan frazemasida ikki marotaba aktuallashgan til birliklari qo‘llangan. So‘zlovchi tinglovchining dangosalik xususiyatini aks ettirishni maqsad qilar ekan, bu xususiyatni shunchaki dangosalik bilan bog‘lab qo‘ymaydi. Uyqu, yostiqni tinglovchining doimiy hamrohlariga mengzaydi.

Frazeologik birlik va murakkab so‘z birikmalarining substantativ asoslarini o‘rganish zamонавиј tilshunoslikning asosiy muammolaridan biri hisoblanadi¹⁰³. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” misolida xarakter ifodalovchi birliklarning sifat so‘z turkumi doirasida ifodalanishi ma’lum bo‘ldi.

Xarakter ifodalovchi birliklar doirasida fikr yuritadigan bo‘lsak, unga ishora qiluvchi frazemalar fikrimizning yorqin misoli bo‘la

¹⁰¹ Мордвина – Щодро О.А. Антонимо-синонимические блоги предлогательных, называющих черты характера характера: лингвокультурологический аспект: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2007. – С.22.

¹⁰² Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – T.: Sharq, 2012. 213-b.

¹⁰³ Yo‘ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. – S., 2003. –64-b

oladi. Mavzuni o‘zlashtirish jarayonida tadrijiylikka amal qilgan holda ilgari surilgan tasnifni frazemalar misolida ko‘rib o‘tamiz.

Frazemalar so‘zlovchining borliq voqyea-hodisalariga munosabatiga ko‘ra quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

1. O‘zgalarga bo‘lgan munosabat xarakteri ifodalangan frazemalar: *bozor ko‘rmagan* (sodda, samimi inson), *tilidan bol tomadigan* (shirinso‘z), *qo‘li ochiq* (saxiy, tanti), *kaftida tutadigan* (hurmat qiladigan): ijobiy semali – 37 ta; salbiy semali – 43 ta.

2. Mehnatga munosabat xarakteri ifodalangan frazemalar: *yulduzni benarvon uradigan* (uddaburon), *tegirmonga tushsa, butun chiqadigan* (uddaburon), *ishga boshi bilan sho‘ng‘igan* (mehnatkash), *ishning ko‘zini biladigan* (sinchkov), *toshni toshga uradigan* (epchil), *jonini jabborga beradigan* (fidoyi): ijobiy semali – 16 ta; salbiy semali – 23 ta.

3. Narsa-hodisaga munosabat xarakteri ifodalangan frazemalar: *yetti o‘lchab bir kesmoq* (mulohazali), *suv kelsa simirib, tosh kelsa kemiradigan* (chidamli): ijobiy semali – 14 ta; salbiy semali – 21 ta.

4. O‘ziga munosabat xarakteri ifolangan frazemalar: *qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan* (yuvosh), bozor ko‘rmagan (sodda), *chumoliga ham ozor bermaydigan* (beozor): ijobiy semali – 7 ta; salbiy semali – 9 ta.

Tahlillar o‘zgalarga bo‘lgan munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar, frazemalar miqdorining nisbatan ko‘pligini ko‘rsatdi. Bu natija shaxs xarakter-xususiyatini tavsiflashga ehtiyoj yuqoriligidan dalolat beradi.

“O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”da ijobjiy xarakter ifodalovchi frazemalar

	O‘zgalarga bo‘lgan munosabat xarakteri ifodalangan frazemalar: 37 ta	Mehnatga munosabat xarakteri ifodalangan frazemalar: 16 ta	Narsa-hodisaga munosabat xarakteri ifodalangan frazemalar: 14 ta	O‘ziga munosabat xarakteri ifolangan frazemalar: 7 ta
1.	bozor ko‘rmagan (sodda, samimiy inson), bir qaynovi ichida, parvona bo‘lmoq (kuyinchaklik, ijobjiy yoki salbiy ma’noda bo‘lishi mumkin), tilidan bol tomadigan (shirinso‘z), og‘zidan qo‘ymaslik (sertakkalluflik), kaftida tutmoq (hurmat qilmoq), salomni kanda qilmaslik (hurmat qilmoq), musichaga ham ozor bemaslik (rahmdillik), qo‘li ochiq (sahiy, tanti), bolatabiat (soddalik, inson tabiatidagi tozalik), burda nonni baham ko‘radigan (mehmondo‘st, sahiy).	yulduzni benarvon uradigan (ustomon), ishga boshi bilan sho‘ng‘igan (mehnatkashlik), yerga ursa, ko‘kka sapchimoq (serg‘ayrat), g‘ayrati ichiga sig‘maslik (faollilik), ishning ko‘zini bilmoq (uddaburon), toshni toshga urib kun ko‘rmoq (epchillik), jonini jabborga bermoq (fidoiylik), jonini ayamaslik (fidokorna mehnat qilish);	yetti o‘lchab bir kesmoq (mulohazali), joniga oro kirmoq (ko‘maklashish), suv kelsa simirib, tosh kelsa kemiradigan (chidamli);	qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan (yuvoosh), bozor ko‘rmagan (sodda), chumoliga ham ozor bermaydigan (beozor);

“O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”da salbiy xarakter ifodalovchi frazemalar

	O‘zgalarga bo‘lgan munosabat xarakteri ifodalangan frazemalar: 43 ta	Mehnatga munosabat xarakteri ifodalangan frazemalar: 23 ta	Narsa-hodisaga munosabat xarakteri ifodalangan frazemalar: 21 ta	O‘ziga munosabat xarakteri ifolangan frazemalar: 9 ta
1.	aravani quruq olib qochmoq (yolg‘onchi), qovog‘idan qor yog‘adigan odam (badjahl), og‘zining tanobi qochmoq (maqtanchoq), birga o‘nni qo‘sib gapirmoq (yolg‘onchi), besh qo‘lini barobar og‘ziga tiqmoq (berberchi), illonning yog‘ini yalagan (ayyor), qishda qor so‘rasa bermaydigan (qizg‘anchiq), berdisini aytguncha urib o‘ldiradigan (shoshqaloq), shaytonga dars bermoq (ayyor), iblis bilan til biriktirmoq (hiylagar), terisi qalin (surbet), betiga eshak terisini qoplamoq (surbet);	ishdan qochmoq (dangasalik), qo‘lini Sovuq suvgaga urmaslik (dangasalik), issiq o‘rnini Sovutmaslik (dangasalik);	dunyoni suv bossa, to‘pig‘iga chiqmaydigan (loqayd), yeb turib maraydigan (ochko‘z), alifni ko‘rsa, kaltak deydigan (savodsiz), cholni ko‘rsa buvim deydigan (laqma), ammamning buzog‘i (laqma), o‘pqonday yutadigan (ochko‘z);	dimog‘idan qurt yog‘iladigan (xudbin), burni ko‘tarilgan (takabbur), ko‘zini yog‘ bosgan (takabbur), burni ko‘tarilgan (dumog‘dor), oyog‘i yerdan uzilgan (dimog‘dor), oyog‘ini uchida ko‘rsatmoq (manman), og‘zining bir chekkasidan chiqmoq (balandparvoz), bosar-tusarini bilmaydigan (manman), o‘zini yo‘qotib qo‘ymoq (manman), o‘zidan ketmoq (manman)

Frazeologik birliklar xalq psixologiyasi va mentalitetiga ko‘zgu bo‘ladi¹⁰⁴. O‘zbek tilining frazeologik fondini tahlil qilish barobarida fikrimiz o‘z isbotini topadi. “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”da quyidagi inson xarakter-xususiyatidagi salbiy illatlarni aks ettiruvchi birliklar keltirilgan: “aytgani – aytgan, degani degan” Frazemani ikki xil ma’noda talqin qilish mumkin. Agar frazemani inson xarakteridagi ijobiy xususiyat ifodalovchisi sifatida talqin qiladigan bo‘lsak, insondagi qat’iyatlilik, o‘z va’dasiga chuqur mas’uliyat his qiluvchi inson siyosini gavdalantiradi. Salbiy jihatni ifodalovchi birlik sifatida baholaydigan bo‘lsak, o‘jar, o‘z so‘zi to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri bo‘lishidan qat’iy nazar, unda qattiq turib oluvchi kishi xususiyatni ifodalaydi. Frazemaning ma’nosini nutqning qo‘llanish o‘rni va sharoitidagi matndan kelib chiqadi. “Ikki oyog‘ini bir etikka tiqadigan”, “oyog‘ini yerga tirab olmoq” ham ayni salbiy ma’noni anglatuvchi frazema hisoblanadi. “Bag‘ritosh” (bag‘ri qattiq, mehri qattiq, qattiq ko‘ngil, ko‘ngli qattiq, bag‘ri qattiq, tosh yurak, tosh ko‘ngil) frazemasi lug‘atda keltirilgan ta‘rifga asoslanadigan bo‘lsak, kishida qahrning haddan ziyod bo‘lishi, iltifotsizlik xususiyatiga mos keladi. “Berdisini aytguncha urib o‘ldiradigan”, “Ollo” deguncha urib o‘ldirmoq”, “podadan oldin chang chiqarmoq”, “to‘ydan oldin nog‘ora qoqmoq” frazemalari kishi xarakteridagi shoshqaloqlik xususiyatiga ishora qiladi. “Besh barmog‘ini (qo‘lini, panjasini) og‘ziga tiqadigan” frazemasi inson xarakteridagi noshukurlik, qanoatsizlik xususiyatlarini ifodalaydi. “Burni ko‘tarilgan (burni bir qarich ko‘tarilgan”, “burni osmonga ko‘tarilgan”, “og‘zi katta”, “egardan tushmaydigan”) frazemasi manmanlik, kalandimog‘lik semalari bilan bog‘lanadi. “Do ‘ppisi (bo‘rki)ni ol desa, ... ” mazmunan va grammatik jihatdan to‘liq qo‘llanmasada, mazmuniy butunlikni aks ettiradi. Frazemaning to‘liq varianti *do ‘ppisini ol desa, boshini oladi yoki sallasini ol desa kallasini oladi* shaklida. Frazemaning keng tarqalganligini inobatga olgan holda birinchi yarmini qo‘llash

¹⁰⁴ Mamatov A. O‘zbek tili frazemalarining shakllanish masalalari: Filol. dokt. ... diss. – T., 1999. – 29-b.

orqali butun mazmun tushuniladi. Umuman, o‘zbek tilida frazemaning yarmi qo‘llanishi orqali ham ma’no ifodalash holati ko‘p uchraydi. “*Yer ostida ilon qimirlasa, biladigan*” matn mazmunidan kelib chiqqan holda ikki xil: ijobiy va salbiy ma’noda talqin qilish mumkin¹⁰⁵. Ijobiy ma’noda insondagi ogohlilik, tevarak-atrofida ro‘y berayotgan hodisalardan xabardorlik ma’nosini aks ettiradi. Salbiy ma’noda qo‘llanilganda esa, frazema o‘zining asosiy ma’nosini xabardorlik belgisini saqlab qoladi, biroq ushbu xabardorlikning salbiy ma’nosini shundan iboratki, xabardorlik darajasi ortiq miqdorda va insonlarning daxlsiz bo‘lishi lozim bo‘lgan jihatlariga qaratiladi. “*Ignadek ... tuyadek qilmoq (pashshadan fil yasamoq)*” frazemasi ham yuqorida keltirilgan frazema singari to‘liq shakllanmagan, vaziyat talabidan kelib chiqqan holda matnni turlicha shakllantirish mumkin. Frazema vahimachi inson xarakteriga ishora qiladi. “*Ilon yog‘ini yegan (ilonning yog‘ini yalagan)*”, “*pixini yorgan*” frazemalari inson xarakteridagi ayyorlik, takabburlik xususiyatlariga ishora qiladi. “*Ichi qora*”(ko‘ngli qora, yuragi qora) frazemasini turlicha talqin qilish mumkin. Ichiqoralik g‘arazgo‘ylik, hasadgo‘ylik va turli g‘arazli niyatlargacha ishora qilishi mumkin. “*Kesak otmoq*” o‘ziga xos frazema. Kesak (tosh) ko‘chma ma’noda ig‘vo, g‘iybat so‘zlarini anglatadi. Kesak (tosh) otuvchi inson g‘iybatchi insondir. “*Tekkanga tegib, tegmaganga kesak otadigan*” frazemasida esa kesak so‘zi o‘z ma’nosida qo‘llanilib, tegajon, bezori insonni tasvirlaydi. “*Labi labiga tegmaydigan*” frazemasi salbiy ma’noda qo‘llanilib, sergap insonlarni gavdalantiradi. Ayni frazemaning neytral formasi maqtashning haddan ziyod yuqori darajasini ifodalovchi ma’nosini ham mavjud. “*Og‘zing qani desa, qulog‘ini ko‘rsatadigan*”, “*tayoqni alif deydigan*”, “*esi past*” frazemalari frazeologik-semantik jihatdan yangi maydonni tashkil qiladi. Frazema noshudlik, nodonlik ma’nosini ifodalaydi. “*Tili bir quloch*”(uzun, qarich) frazemasi sergaplik, maqtanchoqlik xususiyatlarini ifodalaydi. “*Tirnoq orasidan kir izlamoq, Qildan qiyiq qidiradigan*” frazemalari ham inson xarakter-

¹⁰⁵ Karimov S. Badiiy matnning uslubiy alomatlari. – S., 1992. – 156-b.

xususiyatidagi salbiylikni aks ettirib, insonlardan ayb-nuqson qidiruvchi insonni gavdalantiradi. Fe’li tor, “*aravani quruq olib qochaadigan*”, “*qo’lini sovuq suvga urmaslik*” frazemalarining barchasi inson xarakteridagi salbiy xususiyatlarga ishora qiladi. Xarakter ifodalovchi birliklar turli mezonlar asosida tasnif qilingan. Ushbu mezonlardan biri frazeologik-semantik maydon mezonidir. Yuqorida keltirilgan frazemalarning mazmunidan kelib chiqqan holda “qaysarlik”, “rahimsizlik”, “shoshqaloqlik”, “manmanlik”, “vahimachilik”, “ayyorlik”, “noshudlik” va hk. guruhlari nomi ostida birlash-tirishimiz mumkin. Inson xarakter-xususiyatlariga ishora qiluvchi frazeologik birliklarning o’ziga xos tabiatи bor. Birinchidan, istalgan til frazeologik fondi tahlilga tortilganda, inson tabiatidagi salbiy xususiyatlarni aks ettiruvchi birliklar miqdor jihatdan ijobjiy xususiyatlarni aks ettiruvchi birliklardan ko‘p va obraz jihatidan rang-barang. Ushbu rang-baranglikni ta’minlovchi vositalar – zoonimlar, tabiat hodisalari nomlari, inson tana a’zolari nomlari, predmet nomlari, diniy obrazlar va tushunchalar hisoblanadi. Salbiy xarakter xususiyatini aks ettiruvchi frazeologik birliklar axborot berishdan tashqari, yengil humor hissi paydo bo‘lishini ham ta’minlaydi. Tilda ayni frazeologik semantik maydonning aksi o’laroq ijobjiy antropominant frazemalar guruhi ham mavjud. O’zbek tilida inson xarakter-xususiyatlarini aks ettiruvchi frazemalarning ijobjiy va salbiy guruhi mansub quyidagi birliklarni keltirish mumkin: “*aytGANI – aytGAN, degANI – degAN*” ushbu frazemanı nutqda ikki xil ma’noda qo’llash mumkin. Ijobiy ma’noda insondagi qat’iyat, bir so’zlilik xususiyatini aks ettirsa, salbiy ma’noda qaysarlik, o’z hoxish-irodasini ijobjiy yoki salbiy bo‘lishidan qay’iy nazar, haq deb bilish xususiyatlarini ifodalaydi. “*Yer tagida ilon qimirlasa, biladIGAN*” (*sezadIGAN*) frazemasini ham vaziyat talabidan kelib chiqqan holda ijobjiy hamda salbiy ma’noda qo’llash mumkin. Frazema ijobjiy ma’noda qo’llanilganda, insondagi sezgirlik, atrofda sodir bo‘layotgan hodisalardan muttasil xabardorlik ma’nosini ifodalaydi. Salbiy ma’noda qo’llanilganda esa, ijobjiy ma’noda aks etgan ma’no o’z mohiyatini saqlab qoladi. Endi atrof-muhit hodisalaridan xabardorlik

salbiy xususiyat kasb etadi. Bu salbiylik insonlar turmush tarzi va uning shaxsiy jihatlari bilan aloqador bo‘lishi mumkin. “*Jonini jabborga beradigan*” frazemasi insonning mehnatga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi frazema hisoblanadi. Frazemada mehnatkash inson tasviri va mehnat jarayoni tasviri mavjud bo‘lib, ushbu mehnat jarayonida insonning davomli, og‘ir shart-sharoitlarga qaramay ko‘rsatgan matonati tasvirlanadi. “*Jon kuydirmoq*” frazemasi insondagи mehribonlik, insonparvarlik va umuman munosabat obyektiga qaratilgan g‘amxo‘rlikni aks ettiradi. “*Zuvalasi pishiq*” frazemasi insondagи uddaburonlik, abjirlik xususiyatlarini aks ettiradi. “*Yo ‘jni yo ‘ndiradigan*” frazemasi ham yuqorida keltirilgan frazemaning sinonimi bo‘lib, insondagи uddaburonlik, ephillik xususiyatlarini ifodalaydi. “*Ko ‘ngli keng*” frazemasi insondagи mehribonlik, insoniylik fazilatlarini ifodalaydi. “*Ko ‘ngli bo ‘sh*” frazemasi insondagи ko‘ngilchanlik, rahmdillik xususiyatlarini gavdalantiradi. “*Ko ‘ngli keng*” frazemasi oliy himmatlik, saxovatlilik xususiyatlarini ifodalaydi. “*Ko ‘ngli pok*”, “*Ko ‘ngli toza*”, “*Ko ‘ngli ochiq*”, “*Ochiq chehrali*”, “*Ochiq yuzli*” frazemalari insondagи samimiylik, inson tabiatining g‘ayirlikdan holi ekanligini ta’riflash uchun qo‘llaniladi. “*Ochiq qo ‘l*” frazemasi esa insondagи saxovatlilik, doimo yordamga tayyorlik xususiyatini aks ettiradi. “*Oq ko ‘ngilli*”, “*Og ‘zidan bol tomadigan*”, “*Sodda dil*”, “*Sodda ko ‘ngil*”, “*Sof dil*”, “*Sof ko ‘ngil*”, “*Fe ‘li keng*”, “*Chehrasi ochiq*”, “*Yuragi daryo*”, “*Yuragi sof*”, “*Qalbi pok*”, “*Qo ‘y og ‘zidan cho ‘p olmaslik*” – frazemalarining barchasi inson xarakteridagi beg‘arazlik ma‘nosini aks ettiradi. “*Tegirmonga tushsa, butun chiqadigan*”, “*Yulduzni benarvon uradigan*¹⁰⁶” frazemalari insondagи uddaburonlik xususiyatini aks ettiradi. E’tiborga molik jihat, o‘zbek tilida ijobjiy va salbiy inson xarakter-xususiyatlarini ifodalovchi frazeologik birliklar nisbati teng emas. O‘zbek tilida salbiy xarakter-xususiyatlariga ishora qiluvchi birliklar ijobjiy xarakter-xususiyatlarini ifodalovchi birlik-

¹⁰⁶ Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – T.: O‘qituvchi, 1979. – 238-b.

lardan ko‘p. Ushbu holat dunyoning ko‘plab tillari leksik-frazeologik sathlarida yaqqol namoyon bo‘lgan. Inson tabiatidagi ijobjiy xususiyatni aks ettiruvchi frazeologik birliklarning semantik maydoni xususida fikr yuritadigan bo‘lsak, yuqorida keltirilgan lug‘at materiallariga asoslangan holda insonning mehnatga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi frazemalar, inson tabiatidagi poklik, mehrmuruvvat xususiyatini aks ettiruvchi frazemalar, inson tabiatidagi ijobjiy xususiyatlarni ko‘rsatuvchi frazeologik-semantik birliklar guruhlari nomi ostida birlashtirishimiz mumkin. Biz taklif etgan guruh osti birliklari kishining atrofdagi hodisa, faoliyat, jarayonga bo‘lgan munosabatini va ushbu munosabat jarayonida ro‘yobga chiqadigan xususiyatlarni aks ettiradi¹⁰⁷. Agar keltirilgan birliklarni frazeologik-semantik maydon ko‘rinishida shakllantirib, asosiy urg‘uni frazemalar mazmuniga qaratadigan bo‘lsak,¹⁰⁸ ushbu guruhlar “Bag‘rikenglik”, “Uddaburonlik”, “Mehnatkashlik”, “Qat’iyatlilik” guruhlari nomi ostida birlashadi. Har bir guruh a’zolari o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘ladi. O‘zbek tilining izohli frazeologik so‘zlari lug‘atiga asoslanadigan bo‘lsak, o‘zbek tilida to‘g‘ridan-to‘g‘ri inson xarakteridagi ijobjiy xususiyatlarga ishora qiluvchi 27 ta frazeologik birlik mavjud. Ushbu birliklarni munosabat va semantik jihatlarini inobatga olgan holda tasnif qiladigan bo‘lsak munosabatlar doirasiga ko‘ra 3 ta, semantik maydon doirasiga ko‘ra 4 ta guruh shakllanadi. Ushbu guruh a’zolari semantik nuqtai nazardan tasnif bir ma’no bilan bog‘lanadi, o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘ladi, biroq pragmatik vaziyat talabidan kelib chiqqan holda muqobil varian tanlanadi.

Frazemalar doirasida so‘z yuritishimiz lozim bo‘lgan keyingi masala bu mualliflar tomonidan yaratilgan, inson xarakter-xusu-

¹⁰⁷ Волошкина И.А. Фразеосемантические поле характер человека на материале французского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Белгород, 2009. – С.279.

¹⁰⁸ Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. - T.: O‘qituvchi, 1979. - 238-b.

siyatiga ishora qiluvchi¹⁰⁹ frazemalar masalasi. O‘zbek tiliga mansub badiiy asarlar tahlili davomida muallif tomonidan yaratilgan quyidagi frazemalar aniqlandi:

“*Yetti qavat parda ichida o‘tiradigan* (*iboli*) o‘z xotini esa bular qarshisida ko‘ziga farishta bo‘lib ko‘rinadi”. (Qahhor A. Anor. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – 86-b.)

Frazemani tahlil qilish uchun asar mazmunidan boxabar bo‘lish zarur. Hikoyada XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Turkiston mintaqasida hukm surgan vaziyat tasvirlangan. Ayollar “ochiq” va “yopiq” toifaga bo‘linib, ochiq ayol tushunchasi salbiy hodisa sifatida qabul qilingan. Frazema asar mazmunida ikki xil ma’no bilan bog‘lanadi. Mazkur davrda ayollar orasida yuzaga kelgan ochiqlik-yopiqlik holatida o‘z xotinining yopiq sinfga mansubligi, ikkinchidan, shu yopiqlik natijasida ayol tabiatida aks etadigan ibolilik.

Mazkur frazeologik birlikda ijobiy emosional uzb bor, muallif so‘zlovchi tilidan aytgan *yetti qavat parda ichida o‘tirish* holati insondagi ibo, hayo xislatlarining yuqori darajada ekanligi qo‘rsatadi va shu bilan bir qatorda so‘zlovchining ijobiy munosabatini ham bildiradi. Frazeologik birlikda keltirib o‘tilgan, pardalarning miqdorini ifodalab kelgan *yetti qavat* birikmasi ibolilik xususiyatining bo‘ttirib ko‘rsatilishiga xizmat qilgan.

“–*Ha, bu kishining xotini mayiz yemagan*” . (“*iboli*”) (Qahhor A. Anor. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – 91-b.)

Ibora matndan tashqarida antropominantlik belgisini bildirmaydi. Kinoyaviy tarzda qo‘llangan *mayiz yemagan xotin* frazemasini faqat asar doirasida ikkiyuzlamachi, yengiltak ayol obraziga ishora qiladi.

Mayiz yemagan xotin iborasi okkozinal ma’noni aks ettiradi, ibora asardan tashqarida qo‘llanilganda insondagi ibolilik xususiyatiga

¹⁰⁹ Normurodova N, Karimova U. Badiiy matnning antropotsentrism uyining pragmatik tuzilishini tashkil qilishi pritsipi sifatida. // O‘zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnali. –T., 2017. – 342- 346-b

ishora qilmaydi. Iboraning okkozional ma’no ifodalashini o‘rganish uchun asarning pragmatik xususiyatlarini tahlil etish zarur. Buning uchun iboraning antonimi *mayiz yeganlik* birikmasini ham tahlil qilish lozim. Asar matnida qahramon qo‘schnisining qizi bir yigitdan bir hovuch mayiz oladi, bu holat qahramon tomonidan salbiy hodisa sifatida talqin qilinadi, asar so‘nggida esa qahramoniing xotininining xiyonati esa kinoyaviy tarzda *mayiz yemaganlikka tenglashtiriladi*.

“ – ... *Siz aravaning gupchagini yerga ko‘msangiz, bodiring ko‘karib chiqadi*”. (*uddaburon*) (Qahhor A. Anor. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – 169-b.)

Mazkur ibora qahramonni sifatlash, uning fazilatlarini bo‘rttirib ko‘rsatish uchun qo‘llanilgan. Ushbu iborada real voqyelikda amalga oshishi mumkin bo‘lmagan holat insonga nisbat beriladi va buning natijasida uddaburonlik xususiyatining bo‘rttirilgan, eng yuqori darajasini ifodalashga erishiladi.

“... *Mingta xushomadgo‘yni ho‘l olib borib, quruq olib kelaman*”. (*uddaburon*) (Qahhor A. Anor. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – 169-b.)¹¹⁰

Mazkur frazemada ham yuqorida keltirilgan misoldagi singari qahramonni sifatlashda imkonsiz, iloji bo‘lmagan ishni amalga oshirishi mumkinligi izohlangan, buning natijasida qahramondagi uddaburonlik xarakter-xususiyati bo‘rttirilgan.

Keltirilgan ikki frazeologik birlik mazmunida ham uddaburonlik xususiyati ifodalangan.

“*Qodirlar tinglaydi birinchi gudokni. Qovog‘i qalinlar rohatda bo‘ladilar u chog‘da.*” (*dangasa*) (G‘ulom G‘.A Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 239-b.)

Iborada asosiy ma’no yuklangan so‘z *qalin* so‘zidir. Frazemada *qalin* so‘zi qovoq predmetining belgisini aks ettirib, uning me’yordan ortiq darajada ekanligini ko‘rsatadi va insonda qovoq qalin bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lgan xususiyatlar dangasalik, uyquchanlik, soyasevarlikka ishora qiladi.

¹¹⁰ Qahhor A. Anor. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – 200-b.

“U beli belbog‘li, boshi do‘ppili, obro‘ va nomus otasining o‘g‘li”. (nomusli) (G‘ulom G‘. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 285-b.)

Frazemada o‘zbek milliy madaniyatiga xos bo‘lgan *belbog‘*, *do‘ppili* so‘zlar qo‘llanilgan. Ayni iborada ikki marotaba aktuallashgan til birliklari qo‘llanilgan. O‘zbek milliy mentalitetida asosan erkak kishiga nisbatan qo‘llaniladigan beli *belbog‘li* bo‘lish, *boshi do‘ppili* bo‘lish holati g‘urur, nafsoniyat, hamiyat tushunchalari bilan bog‘lanadi. Demak, *belbog‘li* bo‘lish, *do‘ppili* bo‘lish – hamiyatlari, nomusli bo‘lishdir. Frazemani tahlil qilish o‘zbek milliy madaniyatidan boxabar bo‘lishni taqozo qiladi.

“ – Sendan shu sigir a’loroq, u hyech bo‘lmaganda, kavsh qaytaradi. Sen-chi, sen bo‘lsang, chaynab berganda ham minnat bilan yutasan”. (dangasalik) (G‘ulom G‘. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 287-b.)

Frazema mazmuniy jihatdan dangasalik, ishyoqmaslik xarakter-xususiyatiga ishora qiladi.

“To‘ni silliq, og‘zi katta, mushti zo‘r, mahalla-ko ‘yning mardi-obro‘ si sanalgan kishilar bilan shirin, xalfa, shogird, qo‘li yolchib pul ko‘rmagan yigit-yalang, to‘ni eski, parrexta kishilar bilan achchiq, qo‘pol to‘qnashuvlarda bo‘la boshladi”. (manmansirash) (G‘ulom G‘. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 303-b.)¹¹¹

Jumla tarkibida besh ta frazema qo‘llanilgan. Ushbu aktuallashgan til birliklari matn mazmunida ilgari surilgan inson xarakter-xususiyatining obrazli, mubolag‘ali tarzda aks etishini ta‘minlagan. Frazemalar o‘zaro sinonimlik munosabatida bo‘lsa-da, ularning har biri o‘zi aks ettirgan obrazning ma‘lum bmr jihatlari haqida ma‘lumot beradi. Masalan, *to‘ni silliq* iborasi inson ijtimoiy ta‘minlanganlik holatingin yaxshiligi, turmushining farovonligini bildiradi. *Og‘zi katta* iborasi esa insonning o‘zi mansub bo‘lgan jamiyatda ma‘lum bir

¹¹¹ G‘ulom G‘. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijobiy uyi. – 223-b.

avtoritetga ega ekanligini, ushbu jamiyatda uning so‘zi ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. *Mushti zo ‘r iborasi esa kuch tushunchasi bilan bog‘lanadi. To ‘ni silliqlik, og ‘zi kattalik, mushti zo ‘rlik iboralari orqali insonning barcha jihatlari – badavlatlik, obro‘lilik, o‘ziga to‘qlik, kuchlilik namoyon bo‘ladi.*

Jumlada qahramon muloqotga kirishuvchi insonlarni ta’riflash uchun *to ‘ni eski, parrexta* iboralari qo‘llanilgan. *To ‘ni eski* iborasi *to ‘ni silliq* iborasining antonimi bo‘lib, moddiy ta’minlanganlik darajasining qoniqarli emasligi bildiradi. *Parrexta* so‘zi fors tilidan olingan bo‘lib, “pati to‘kilgan” degan ma’noni aks ettiradi. So‘z denotativ ma’noda parrandalarda turli mavsumlarda kechadigan tullash holatini aks ettiradi. Bu jarayonda parranda o‘zini himoya qiluvchi vositalardan biri, patlaridan ayrıldi va himoyasiz qoladi. Insonga nisbatan qo‘llanilganda ham uning homiy-himoyasiz ekanligi nazarda tutiladi.

Yuqorida keltirilgan besh ibora asosida ikki o‘zaro zid tomonlarga nisbatan qo‘llanilgan iboralarda ularning o‘ziga xos xususiyatlari, jamiyatdagi holati xususida so‘z yuritilgan bo‘lsa, to‘qnashuv so‘zining mohiyatini ochishga qaratilgan *achchiq, qo‘pol* so‘zлari insonning munosabatlar doirasida aks etadigan xarakter-xususiyatlarini ko‘rsatadi.

Iboralar mazmuniy jihatdan ikki mikromaydon, sinonimik va antonimik qatorlarga ajraladi.

“*Shomurodning fe‘li cholimga o‘xshaydi, cholim ham o‘z kindagini o‘zi kesadigan turidan edi*” (qaysar). (Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – T.: Sharq, 2012. B. 41.)

O‘z kindagini o‘zi kesmoq iborasini ijobiy yoki salbiy bo‘yoqdotlik kasb etishi matn mazmunidan kelib chiqadi. Asar tahlili, aks ettirilgan pragmatik holatni inobatga oladigan bo‘lsak, frazemada nisbat berilgan ikki qahramon – Husan Duma va Shomurod ijobiy obraz. Ularga nisbatan qo‘llanilgan *o‘z kindagini o‘zi kesish* harakati mustaqil bo‘lish, hurfikrlilik xususiyatlarini ko‘rsatish uchun qo‘llanilgan. Nazarda tutilgan iborada qatiyatlichkeit xususiyatiga ishora bor.

Muallif tomonidan inson xarakterini ko‘rsatish uchun qo‘llanilgan frazeologik birliklarni tahlil qilish jarayonida matn, nutqiy akt, pragmatik ma’no va undan chiqariladigan ma’no asos vazifasini bajaradi¹¹².

Bir qator frazemalar komponentlari asosidagi ma’noga bog‘-lanmaydi. Bunday iboralarda o‘zbek xalqi xarakter ifodalashining o‘ziga xos belgisi namoyon bo‘ladi. Frazema tasavvur qilish mumkin bo‘lmagan, noreal semantika asosida shakllanib, ma’noni ta’sirchan, kuchli his-hayajon orqali ifodalashga xizmat qiladi: “uddaburon” semali *tegirmonga tushsa, butun chiqadigan, yulduzni benarvon uradigan, qilni qirq yoradigan, pixini yorgan* frazemalari aqlga sig‘maydigan holat asosida yangi tushunchani ifodalaydi. Ayrim frazemalar shunchaki noreal asosga ega bo‘lib qolmay, tinglovchidan muayyan bilimni ham talab qiladi. “Pixini yorgan” frazemasining ma’nosini tushunish uchun “pix” nima ekanligini bilish kerak. Parrandalar oyog‘idagi qattiq (yorib bo‘lmaydigan) qism asosida shakllangan mazkur frazema o‘zida madaniy belgini ta’sirchan aks ettiradi.

Inson xarakterini ifodalovchi frazemalarning semantik modeli: **tushuncha + baho semasi + daraja + madaniy sema.** **Inson xarakterini ifodalovchi maqollarning semantik tahlili:**

Xalq maqollari milliy til imkoniyatlарини va xususiyatlарини ko‘rsatish ko‘rsatkichi bo‘yicha milliy adabiyotdan keyingi o‘rinda turadi¹¹³. I.Melchinko xalq milliy paremiologik fondini tadqiq qilish uchun uning tarixiy taraqqiyot jarayonini o‘rganish lozimligini ta’kidlaydi¹¹⁴. Ushbu jarayonda insonning insonga bo‘lgan munosabatini aks ettirgan so‘zlar qatlami jamiyatdagi dunyoqarash, o‘zaro munosabatlar va lingvokulturologik, pragmatik vaziyatni aks

¹¹² Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T., 2008. – 137-b.

¹¹³ Мажидова Р.У. Антропоцентрический аспект пословиц русского и узбекского языка // Нутқ лингвистикаси. – Самарқанд, 2006. – 373-б.

¹¹⁴ Гурская С.Л. Имена существительные общего рода, характеризующие человека в ярославских говорах: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ярославль, 2010. – С.61.

ettirish nuqtai nazaridan muhimdir¹¹⁵. Dastavval, til doirasida ushbu tushunchani ifoda etishning ikki asosiy usuli: to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’no ifodalash va ko‘chma ma’noli so‘zlar orqali fikr ifodalash usullarini keltirib o‘tish lozim¹¹⁶. O‘zbek xalq maqolları mazmun jihatdan rang-barang. Insonga xos bo‘lgan xarakter-xususiyatlarini aks ettiruvchi yoki ishora qiluvchi maqollar tadqiqi jarayonida frazeologik birliklar singari mikromaydon hosil qilish lozim.

O‘zbek tilida dangasalik tushunchasi quyidagi so‘zlar orqali ifodalanadi: *dangasa, ishyoqmas, tanbal, yalqov, lavand*. O‘zbek tilida ushbu so‘zlarni bevosita insonlarga nisbatan qo‘llash orqali dangasalik xususiyati bor insonga nisbat beriladi. O‘zbek xalq maqollarida ham insonning munosabatlar doirasida yuzaga chiqadigan barcha xususiyatlar, lingvistik nuqtai nazardan, semalar namoyon bo‘ladi. Quyida o‘zbek xalq maqollarida mehnatga bo‘lgan munosabatini aks ettiruvchi paremalarning “dangasalik”, “mehnatsevarlik” semantik maydoni tahlilga qilinadi va ayni hodisaning ingliz tilidagi muqobili bilan chog‘ishtirma metod asosida tahlil qilinadi.

Keltirilgan sinonimik so‘zlar qatori a’zolari nozik ma’no farqlanishi xususiyatiga ega. Birinchi usul orqali ma’no ifodalashda ushbu so‘zlardan bevosita foydalaniladi. Ayni ma’noni bildiruvchi so‘zlar matnda mayjud bo‘ladi. Masalan, ikki tilning paremiologik fondiga doir birliklarni olib ko‘raylik. “Ahmoqning uyqusi ko‘p, dangasaning bahonasi”, “baxt yalqovga begona”, “dangasaga bulutning soyasi ham yuk”, “dangasaga ish buyursang, otangdan ortiq nasihat qilar”, “dangasaga ostona tepa bo‘lib ko‘rinar; dangasaning vaji ko‘p, ohangsizning avji ko‘p; dangasaning ishi bitmas, yoz kelsa ham qishi bitmas”, “dangasaning saratonda qo‘li sovqotar”, “dangasaning g‘ayratii bitganda qo‘zir”¹¹⁷. Ushbu maqollarda dangasa so‘zi

¹¹⁵ Mirsanov G’. Ingliz va o‘zbek tillarida yurish harakat fe’llarinining aksional va akseptual xususiyatlari: Filol. fan. nomz. ... disser. avtoref. – T., 2009. – 71-b.

¹¹⁶ Филимонова Н.В. Фраземы, номинирующие человекам по чертам характера, в русском и немецком языках: структурный и семантический: дисс. ... канд. филол. наук. – Челябинск, 2011. – С.114.

¹¹⁷ O‘zbek xalq maqolları. –T.: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadordik kompaniyasi. – B.12.

otlashgan sifat bo‘lib gapda ega vazifasini bajarib kelgan. Ingliz tilida esa ayni hodisani quyidagi maqollar asosida ifodalanishini ko‘rishimiz mumkin: “*A busy women has a lazy daughter; a lazy women has a busy daughter*” (mehnatkash ayolning dangasa qizi bor, mehnatkash qizning dangasa onasi bor), “*a lean fee is a fit reward for a lazy clerk*” (kambag‘allik dangasaga eng munosib mukofot), “*work for nought makes folks dead lazy*” (oson ish ham dangasani o‘ldiradi), “*Laziness is devil’s pillow*” (dangasalik shaytonning yostig‘i), “*when the sun sets, lazy people prepare*” (quyosh botganda dangasa tayyor bo‘ladi), “*a lazy thief is better than a lazy servant*” (dangasa o‘g‘ri dangasa xizmatkordan ko‘ra yaxshiroq). Ingliz tilida keltirilgan maqol namunalarida dangasa so‘zi gapda ega vazifasida qo‘llanilmaydi, otlashmaydi.

Bunday misollar qatorini ikki til doirasida ham davom ettirish mumkin. Keltirilgan maqollarda dangasa so‘zi bevosita inson xarakteriga ishora qiladi, so‘zning gapda vazifa bajarishida esa farqli jihatlar mavjud ¹¹⁸.

Yuqorida keltirib o‘tilgan ikkinchi usul – inson xarakteridagi dangasalik xususiyatiga obruzli, majozlar vositasida ishora qilish xususida fikr yuritadigan bo‘lsak, ushbu usuldan ko‘zda tutilgan maqsad fikrning ta’sirchanligini oshirish, inson tasavvurida obruzli tafakkur namunasini hosil qilish, mubolag‘a qilishdan iborat. Xususiyatning obruzli tarzda ifodalanishi keltirilgan fikrning tinglovchi miyasida jonli tasavvur hosil bo‘lishiga va ayrim hollarda yengil kulgi hosil bo‘lishiga olib keladi. Masalan, o‘zbek tilida *aravani ot tortadi, ko‘lankasini it* maqoli mavjud. Ushbu maqolda *ot* va *it* obruzlari orqali mehnatkash va dangasa inson obrazzi gavdalantirilgan va ular bir-biriga zid qo‘yilgan. *Ot* obrazzi biron bir yumushni amalgalashirishda butun mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladigan, asosiy ishni

¹¹⁸ Семушкина Е.Ю. Сопоставительный анализ субстантивных фразеологических единиц и сложных слов, семантически ориентированных на характер человека в английском и русском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 2004. – С.110.

bajaruvchi kishi xarakteriga ishora qilsa, it obrazi ish jarayonida hyech bir mas’uliyatni zimmasiga olmasada, o‘zini ishda sherik deb hisoblovchi dangasa insonlar xarakteriga ishora qiladi¹¹⁹. “*It itga buyurdi, it quyrug‘iga*” maqolida ham o‘z zimmasiga hyech qanday mas’uliyatni olmaydigan, aksincha, uni boshqalar gardaniga yuklaydigan kishilar xarakter-xususiyatiga ishora qilinadi.

Ayni holatni ingliz tilidagi quyidagi maqol misolida ko‘rshimiz mumkin: “*Lazy sheep things its wool heavy*” (dangasa qo‘y yungini ham og‘ir deydi) ¹²⁰. Ushbu maqolda qo‘y obrazi orqali arzimagan ishlarni ham malol oladigan, ularni og‘ir yumush deb hisoblaydigan dangasa kishilar xarakteriga ishora qilinadi.

Ikki til doirasida ham bir tushunchani ifoda etishning umumiy va xususiy jihatlari mavjud¹²¹. Mehnatga bo‘lgan ijobiy munosabatni ifodalovchi xususiyatlar mehnatsevarlik, aksincha mehnatga bo‘lgan salbiymunosabatni ifodalovchixususiyatlarni dangasaliktushunchalari atrofida birlashtirish mumkin¹²². Insonga xos xususiyatlarni tasnifiy asosda o‘rganish bir necha afzalliklarga ega. O‘zbek tilida mehnatsevarlik tushunchasi ish va mehnat so‘zları o‘zagida hosil bo‘ladi. O‘zbek tilida mehnatga bo‘lgan ijobiy munosabat quyidagi so‘zlar orqali ifodalanadi: *mehnatkash, mehnatsevar, mehnatchan, mehnatchi, mirishkor, ishbilarmon, ishchan*. Ayni so‘zlarda mehnatga bo‘lgan ijobiy munosabatdan tashqari darajalanish, ya’ni mehnatga bo‘lgan ijobiy munosabatning me’yordan ortiqligi ham namoyon bo‘ladi. Ingliz tilida mehnatsevarlik ma’nosini quyidagi so‘zlar ifodalandi: *hard-working, diligent, assiduous, sedulous, conscientious*,

¹¹⁹ Хикматнома. Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. – Т., 1990. – 527-6.

¹²⁰ <https://dictionary/. Cambridge.org/dictionary/English/laziness>

¹²¹ Семушина Е.Ю. Сопоставительный анализ субстантивных фразеологических единиц и сложных слов, семантически ориентированных на характер человека в английском и русском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. Наук. – Казань, 2004. – С.76.

¹²² Қаюмова М. Инглиз ва ўзбек тилларида негативлик категориясининг синтактик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... диссер. автореф. – Т., 2010. – С.56.

*steady, painstaking, persistent, persevering, pertinacious, unflagging, untiring, tierless, indefatigable, studious*¹²³.

Mehnatkashlik bilan bog‘liq tushunchalarning ifodalanishini ikki turga ajratishimiz mumkin. Shartli ravishda ushbu guruhni: bevosita mehnatkashlikni ifoda etuvchi birliklar, bilvosita mehnatkashlikni ifoda etuvchi birliklar guruhi. Birinchi guruhga yuqorida keltirib o‘tilgan so‘zlarni misol tariqasida keltiramiz. Ikkinci guruhga esa mazmuniy jihatdan mehnatkashlik xususiyatiga ishora qiluvchi ko‘chma ma’noli so‘zlar – majoziy obrazlar ishtirok etgan maqollarni keltirishimiz mumkin. Tilning paremiologik fondini tadqiq etish barobarida yuqorida keltirilgan ikki tur ma’no ifodasi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tahlil qilingan paremiologik birliklar misolida shuni aytish mumkinki, bevosita va bilvosita mehnatkashlik xislatini ifodalovchi birliklar tasnifini maqollar misolida ham ko‘rish mumkin. O‘zbek tilida mehnatkashlik xislatiga ishora qiluvchi quyidagi maqollar mavjud: “Ayb yilda emas, mehnatda”, “Baxtingga ishonma, barmog‘ingga ishon”, “Bekor o‘tirguncha, bekor ishla”, “Bermas tangridan hormas ovchi olar”, “Bersang – olasan, eksang – o‘rasan”, “Betashvish bosh qayda, “mehnatsiz osh qayda”, “Birovning bergani – ko‘rgulik, “mehnatning bergani – to‘ygulik”, “Gap bilguncha, ish bil”, “Gap – boshqa, ish – boshqa”, “Gapni oz so‘zla, “ishni ko‘p ko‘zla”, “Daraxt yaprog‘i bilan ko‘rkam, “odam – mehnati bilan”, “Daryo suvini bahor toshirar, “odam qadrini mehnat oshirar”, “Yer – ona, suv – ota, “mehnat – boylik”, “Yer – xazina, mehnat – kaliti”, “Yer egasi bo‘lma, mehnat egasi bo‘l”, “Yomg‘ir bilan yer ko‘karar; “mehnat bilan – el”, “Jon kuydirmasang, jonona qayda, “toqqa chiqmasang, do‘lona qayda”, “Ish bor yerda osh bor”, “Ish ishtaha ochar, dangasa ishdan qochar”, “Ish oshga tortar, “yalqovlik – boshga”, “Ish seni yengmasin, “sen ishni yeng”, “Ish ustasidan qo‘rqr”, “Ish qilganga qop-qop, “qilmaganga bo‘sh qop”, “Ishlagan osh tishlar, “ishlamagan tosh tishlar”, “Ishlagan tishlar, ishlamagan kishnar”¹²⁴. Keltirilgan

¹²³ <http://idioms.thefreedictionary.com/foxes.COBUILDIIDIoms> Dictionary, 3rd. Harper Collins Publishers 2012

¹²⁴ O‘zbek xalq maqollari. – T.: Fan, 1983. – 551-b.

maqollarning ayimlarida mehnat va ish so‘zlari aynan keltirilgan, ushbu maqollar yuqorida keltirigan tasnifning birinchi guruhini tashkil qiladi. *Jon kuydirmasang, jonona qayda, toqqa chiqmasang, do'lona qayda; Bermas tangridan hormas ovchi olar, Baxtingga ishonma, barmog 'ingga ishon*¹²⁵ kabi maqollar ikkinchi guruhga mansub bo‘lib, tarkibida ish va mehnat so‘zlari qo‘llanilmasada, mazmunan mehnat va mehnatsevarlikka ishora qiladi.

Ingliz tilida mehnat va mehnatsevarlik xususida quyidagi maqollar mavjud: “*All days are short to industry and long to idleness*”(mehnatkashga kun qisqa, dangasaga kun uzun), “*An idle brain is the devil’s workshop*”(dangasa iblisning bozorida maslahatchi), “*Another day, another dollar*” (yangi kun, yangi dollar), “*The early bird catches the worm*” (Erta turgan chumchuq chuvalchangni qo‘lga kiritadi), “*No pain, no gain*” (Mashaqqatsiz foyda bo‘lmaydi),¹²⁶ “*Poverty waits at the gates of idleness*”(Dangasalik kambag‘allikning ostonasi), “*Speech is silver, silence is golden*” (Gap kumush, ish oltin), “*The devil makes work for idle hands*” (Dangasaning qo‘liga iblis ish beradi), “*Time is money*” (Vaqt – bu pul), “*A tree is known by its fruit*” (Daraxt mevasi bilan taniqli), “*Young ilder, an old beggar*” (Dangasa yosh – qari qashshoq)¹²⁷.

Inson xarakter-xususiyatlarini aks ettirishda maqollardan foydalanish qadim tarixga ega. Maqol mazmuni orqali inson xarakteri aks ettirilgan maqollar “Devoni lug‘atit turk”da keltirilgan bo‘lib, bugungi kunda to‘liq tarkibda, to‘liqsiz, so‘z birikmasi tarzida ifodalanishi mumkin. Xusan, devonda keltirilgan “*kishi alasi ijtin, yilqi alasi tashtin*” maqoli bugungi o‘zbek tilida “*odamning olasi ichida*” tarzida qo‘llanilib, g‘araz niyatli yoki zimdan yomonlik qilguvchi inson qiyofasini aks ettiradi. Maqolning ikkinchi qismi esa, deyarli, iste’moldan chiqqan.

¹²⁵ O‘zbek – turk maqollari, frazemalari. – T., 1998. – 102-b.

¹²⁶ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/lazinees/saying>

¹²⁷ <http://www.native-languages.org/legends> – fox. Ht

Tadqiqot doirasida keltirilgan “dangasalik” – “mehnatkashlik” antonimik parema paradigmalarini mazkur qatlamdagi ko‘plab birliklarga nisbatan joriy qilish mumkin.

Inson xarakterini ifodalovchi maqollarning semantik modeli: xulosa + hukm + baho semasi + madaniy sema.

Ikkinch bob bo‘yicha xulosa

1. Xarakter ifodalovchi birliklar insonga xos tipik belgilarning madaniy kodlarda namoyon bo‘lishidir.

O‘zbek tilida inson xarakterini ifodalovchi birliklar, avvalo, tuzilishi jihatidan farqlanadi. Leksema ko‘rinishidagi xarakter ifodalovchi birliklar munosabat xarakteriga ko‘ra muayyan guruahlarga ajraladi. Bunda jamiyatga munosabat, mehnatga munosabat, narsahodisaga munosabat, o‘ziga munosabat xarakteri ifodalangan leksemalar farqlanadi.

Inson dunyoqarashi, diniy munosabatlar, diniy qarashlar bilan bog‘liq xarakter ifodalovchi leksemalar alohida semantik guruhga mansub.

2. Xarakter ifodalashda o‘z va ko‘chma ma’nolardagi leksemalar farqlanadi. Xarakter ifodalovchi, o‘z ma’nosida qo‘llanuvchi leksemalar tushuncha ifodalashga, lug‘aviy ma’noni aks etirishga xizmat qiladi. Bunday birliliklarning ayrimlaridagina baho semasi va madaniy semalar potensial holatda bo‘ladi.

3. Ko‘chma ma’noda xarakter ifodalovchi leksemalar orasida zoonim, hamda somatik birliliklar eng mahsuldor guruh hisoblanadi.

Ma’no ko‘chishi o‘zida milliy belgilarni aks ettiradi. Odatda, mukammal o‘zlashtirilgan tushunchalar ko‘chma ma’noda qo‘llanadi. Semantik ko‘chimlarning asosida muayyan tajriba, olam manzarasi haqidagi bilim, tafakkur yotadi. Ko‘chma ma’no baho semasi va madaniy semalarni o‘z ichiga oladi.

4. O‘zbek tilidagi xarakter ifodalovchi leksemalar xarakterni muayyan belgi asosida emas, balki bir necha xususiyatlar umumlashmasi tarzida ifodalaydi. Umumiyl xarakter semali

leksemalar inson ongida bir necha xil belgilar jamlanmasi mazmunida assosiasiyanadi. Bu kabi mazmundagi leksemalarning shakllanishi ma'lum tarixiy taraqqiyot bosqichlari, leksik-semantik jarayonlar natijasidir.

1. Xarakter barqaror birikmalar bilan ham ifodalanadi. Frazema, maqollar xarakterni milliy mazmun va madaniy munosabatlar negizida ifodalovchi verbal vositalardir.

Frazemalar – lisoniy ongda muayyan tajriba, bilim, ko'nikma asosida shakllangan murakkab til birliliklari. Inson xarakter-xususiyatini aks ettiruvchi frazeologik birliklar mazmuniy yaqinlikni namoyon qilib, ma'lum semantik guruhlarni tashkil etadi.

2. Frazemalarning mazmun-mundarijasi ko'chma ma'noga asoslangan bo'lib, mental xususiyatlar, madaniy munosabatlarni ifodalash imkoniyati leksemaga nisbatan keng. Frazemalarda xarakter tushunchasi darajalab ko'rsatiladi. Frazemalarning real, hayotiy asosga ega bo'lmaganlari tushunchani mubolag'ali tarzda ko'rsatishda faol qo'llaniladi.

Frazemalar orqali tushuncha ifodalashda lug'aviy ma'no, baho semasi, madaniy sema ishtirok etadi.

3. O'zbek tilida xarakter ifodalashda boshqa madaniyatlar bilan qiyoslash, mushtarak va spesifik jihatlarini aniqlash, qardosh, qardosh bo'lmagan tillar bilan chog'ishtirma aspektda tahlil qilish ahamiyatlidir.

4. Xalq maqollari mazmunida ham antropominantlik belgisi mavjud bo'lib, frazeologik birliklardan farqli ravishda inson xarakter-xususiyatiga bilvosita ishora qilinadi. Maqollarning qo'llanishi ham frazeologik birliklardan farqli o'laroq to'liq, gap (hukm) tarzida ifoda etiladi.

Maqollar inson yashab turgan jamiyat, ijtimoiy-iqtisodiy tur mush tarz, madaniy munosabatlar bilan bog'liq semantikani namoyon etadi. Maqollarning asosiy qismi xarakter mazmunini ifodalashga qaratilgan.

Maqollar orqali xarakter ifodalashda tajriba asosidagi xulosa, hukm, baho, madaniy semalar ishtirok etadi.

Umumiy xulosalar

1. Tilda inson xarakterini ifodalovchi birliklar antropominantlar nomi ostida bir semantik tizimga birlashadi.

Xarakter falsafiy, psixologik, filologik, lingvistik tushuncha bo‘lib, uning lisoniy tavsifi falsafa, psixologiya, adabiyotshunoslik talqinlari bilan uyg‘unlikdagi yondashuvni taqozo etadi. Xarakter inson xususiyati haqidagi tushunchalarning ijtimoiy muhit, ijtimoiy munosabatlar, madaniy dunyoqarash bilan bog‘liq holda ongda aks etgan kognitiv manzarasidir. Xarakter ifodalovchi birliklar esa shu kognitiv-lisoniy manzara kodlaridir.

2. Xarakter ifodalovchi birliklarda milliylik, hududiylik belgilari, madaniy xususiyatlar, olam haqidagi tasavvur, bilimlar ifodasi antropoposentrik aspektdagи tahlilni taqozo qiladi. Antroposentrik talqin xarakter belgilarini shu xarakter sohiblarining yashash manzillari, ijtimoiy faoliyati, mashg‘ulotlari, etnik mansubligi asosida o‘rganadi. Xarakterning antroposentrik talqini milliy xarakter va individual xarakter tushunchalarini farqlash imkoniyatini beradi. Milliy xarakter muayyan millatning obyektiv va subyektiv belgilari asosida shakllanadi. Individual xarakter shaxsning subyektiv belgilari, imkoniyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, o‘zida milliy xarakter belgilarini namoyon etadi.

3. Insoniyat, avvalo, yashash manzillari bilan farqlanadi. Insoniyat qo‘nim topgan makon belgilari ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, madaniy dunyoqarash, diniy e’tiqodning shakllanishida alohida o‘rin tutadi. Makon belgilari shaxs dunyoqarashiga, fikrlash darajasiga, nutqiga ta’sir ko‘rsatganidek, uning xarakterida o‘z ifodasini topadi. Xarakter belgilari insonning mehnat faoliyati, ishlab chiqarish usullari, tafakkuri, salohiyati negizida shakllanib boradi.

4. Inson xarakterini aks ettiruvchi birliklarni psixologiyaning o‘rganish obyekti bo‘lgan temperamentlar asosida tahlil qilish antropominant birliklarga tizimli yondashish imkonini beradi

Temperamentga doir talqin antik davrlarga borib taqaladi. Sharq madaniyati tarixida ham temperament masalasining inson hayoti bilan bog‘liq talqini haqida ma’lumotlar uchraydi. Xususan, IX–XII asr manbalarida inson mijozsi, salomatlikning mijozga bog‘liqligi, inson faoliyatida mijozni e’tiborga olish lozimligi haqida muhim ma’lumotlar qayd etilgan.

Temperament inson tabiatining muhim belgilari hisoblanib, shaxs nutqida, xarakterida temperament belgilari namoyon bo‘ladi. Nutq va xarakterni temperamentga bog‘lab o‘rganish barqaror belgilarni, ularning mohiyatini yoritishda muhimdir.

Xarakter ifodalovchi birliklar va temperament ko‘rsatkichli birliklar butun-qism munosabatini namoyon qilib, temperament ko‘rsatkichli birliklar insonning aql, did, farosat, iqtidor bilan bog‘liq bo‘lgan jihatlarini aks ettiradi.

5. O‘zbek tilida inson xarakterini ifodalovchi birliklar leksema va barqaror birikma ko‘rinishida qo‘llaniladi. Leksema va barqaror birikma til birliklari sifatida o‘ziga xos ifoda va mazmun **planiga** ega. Bu birliklar, avvalo, tuzilishi jihatidan farqlanadi. Leksemalar aksariyat holda bir so‘z ko‘rinishida bo‘lib, tushuncha reallashuvida bir komponent ishtirok etadi. Barqaror birikmalar tarkibi ikki va undan ortiq komponentlardan iborat bo‘lib, tushuncha va hukmning reallashuvida har bir komponent o‘z qiymatiga ega bo‘ladi.

Leksema va barqaror birikma ko‘rinishidagi xarakter ifodalovchi birliklar o‘zgalarga bo‘lgan munosabat xarakteri ifodalangan, mehnatga, narsa-hodisaga, o‘ziga munosabat xarakteri ifodalangan leksemalarni o‘z ichiga oladi.

Insonning tashqi olam bilan munosabatlari orasida dinga bo‘lgan munosabati ajralib turadi. Dinga bo‘lgan munosabat esa subyekt sezgi a’zolari orqali qabul qilinmaydi.

6. Leksema ko‘rinishidagi birliklar o‘z va ko‘chma ma’nolarda xarakter ifodalaydi.

O‘z ma’noda xarakter ifodalovchi birliklar, asosan, tushuncha ifodalashga, lug‘aviy ma’noni aks ettirishga xizmat qiladi. O‘z ma’noda xarakter ifodalovchi birliklarning hammasida ham baho

semasi va madaniy sema mavjud bo‘lmaydi. Bunday so‘zlarning ayrimlarida baho semasi va madaniy semalar potensial holatda bo‘ladi.

7. Ko‘chma ma’noda xarakter ifodalashda ilohiy tushunchalar, somatizmlar, zoonimlar, kasallik nomlari, narsa-buyum nomlari, tabiat hodisalari nomlari, yashash holati bilan bog‘liq tushunchalar keng qo‘llaniladi.

Inson xarakter-xususiyatlarini aks ettirishda zoonimlar, somatik birliklar eng mahsuldor birlik hisoblanadi. Zoonimlarning faolligi o‘zbek xalqi turmush tarzidagi chorvadorlik, ovchilik bilan belgilanadi. Ko‘chma ma’noda qo‘llanib, inson xarakterini aks ettiruvchi birliklar, xususan, zoonimlarga nisbatan “timsol” kognitiv-semantik terminini qo‘llash o‘rinli.

Ma’no ko‘chishida milliylik yotadi. Biror tushunchani ko‘chma ma’noda qo‘llash narsa-hodisa yoki voqyelikning muhim belgilarini o‘zlashtirishni talab etadi. Har bir millat o‘zi belgilarini mukammal o‘zlashtirgan tushunchalarni ko‘chma ma’noda qo‘llaydi. Shu jihatdan, ko‘chma ma’noda inson xarakterini ifodalovchi birliklarni qo‘llashda tillarda o‘xhash va farqli jihatlar ko‘zga tashlanadi.

Ko‘chma ma’noda xarakter ifodalovchi leksemalar tushunchadan tashqari baho semasi va madaniy semalarni o‘z ichiga oladi.

O‘zbek tilida xarakter ifodalovchi leksemalarga belgi-xususiyatni umumlashtirib ifodalash xosdir.

Xarakter ifodalovchi leksemalarning asosiy qismi derivat semalar orqali namoyon bo‘ladi.

Ko‘chma ma’noda inson xarakterini bildiruvchi leksemalar semantikasini quyidagicha modellashtirish mumkin:

Tushuncha + baho semasi + madaniy sema.

8. Frazemalar til birligi sifatida ma’lum bir shakllanish jarayonini o‘z ichiga oladi. Frazemalar xarakter tushunchasini ko‘chma ma’noda ifodalashga xoslangan bo‘lib, semantikasida mental xususiyatlar, madaniy munosabatlarni ham aks ettiradi. Frazemalar orqali xarakter ifodalashda o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan tushunchani darajalab ko‘rsatish xususiyati namoyon bo‘ladi. Aqlga sig‘maydigan, hayotda

bo‘lishi mumkin bo‘lmagan voqyelik tasviri orqali xarakter belgisi yuqori darajada ta’sirchan aks ettiriladi.

Inson xarakterini ifodalovchi frazemalar semantikasida tushuncha, baho semasi, madaniy sema bilan bir qatorda daraja semasi ham ifodalanadi.

Inson xarakterini ifodalovchi frazemalarning semantik modeli quyidagicha: **tushuncha + baho semasi + madaniy sema + daraja**.

9. O‘zbek tilida ko‘chma ma’noda qo‘llanib, inson xarakterini aks ettiruvchi birlklarning o‘ziga xos belgilarini ko‘rsatish uchun boshqa madaniyatlar bilan mushtarak va spesifik jihatlarini aniqlash, qardosh, qardosh bo‘lmagan tillar bilan chog‘ishtirma aspektida tahlil qilish ahamiyatlidir.

Insonning salbiy xarakterini ifodalovchi birliklar miqdori ijobjiy semali birliklarga nisbatan ko‘p miqdorni tashkil etadi. Bu nisbat boshqa tillarda ham kuzatiladi. Bu holat sabab, salbiy hodisani nomlashning vositalari va usullari ko‘pligi bilan belgilanadi. Shuningdek, salbiy xarakter ifodalovchi birlklarning ko‘pligi insonlarning salbiy axborotga e’tibori, salbiy jihatlarni oson ilg‘ashi, salbiy belgilar haqidagi ma’lumotlarning tez tarqashi bilan izohlanadi.

10. O‘zbek xalqi tarixida maqollar inson faoliyati, turmush tarzi bilan bog‘liq semantikani namoyon etadi. Maqollarning asosiy qismi xarakter mazmunini ifodalashga qaratilgan. Maqollarda ifodalangan xarakter haqidagi tugal semantika muntazam ravishdagi kuzatuvlar va ko‘p yillik tajribaga asoslanadi. Shu bois bu mazmun asarlar osha haqiqat ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Inson xarakterini ifodalovchi maqollar semantikasida tajriba asosidagi xulosa, hukm, baho semasi, madaniy sema aks etadi.

Inson xarakterini ifodalovchi maqollarning semantik modeli: **xulosa + hukm + baho semasi + madaniy sema**.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Me’yoriy-huquqiy hujjatlar va metodologik manbalar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 20 noyabrdagi Pf-6084-sonli “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. // www.lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 oktyabrdagi PF-5847-sonli “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni // www.lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 3 maydag‘i PQ-451-sonli “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘sishma chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 3 maydag‘i PF-PF-4797-sonli “Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

II. Monografiya, ilmiy maqolalar

5. Baskakov N.A., Sodiqova S.A., Abduazizov A.A. Umumiy tilshunoslik. – T.: O‘qituvchi, 1979. – 114-b.
6. Бочарников В.Н. Конструктур и гештальт – неоинструментальные, средства гуманитарной науки // Гуманитарная география. – М., 2014. – С.157.
7. Белянин К. Психолингвистика. – М.: Флинта, 2003. – С.122.
8. Голованова З.И. Образ, понятие, гештальт как форматы профессионального знания // Вестник Челябинского университета. – Челябинск, 2014. – С.124.
9. Ismoilov B. Dunyoni bilishda til va tafakkur birligi. – T.: Fan, 1966. – 76-b.

10. Iskandarova Sh. Leksikani mazmuniy maydon asosida o‘rganish muammolari. – T.: Fan, 1998. – 50-b.
11. Jo‘rayev B.A. Kognitiv semantikaning boshqaruvi holatlari // O‘zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnali. – T., 2015. – 249-b.
12. Kukatova O. Frazemalar tuzilishining predikativ-argument nazariyasi doirasidagi ifodasi va semantik roli // O‘zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnali. – T., 2019. – 182-b.
13. Ламажаа Ч.К. Националный характер тюркоязычных народов Центральной Азии // Сборник. – Тыва, 2015. – С.111.
14. Грынко А.В. Националный характер и язык // Сборник. – Москва, 2016. – С.141.
15. Lyamkina V. Ayol lingvomadaniy konsepti fransuzlar lisoniy ongida // O‘zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnali. – T., 2017. – 171- b.16. Мажидова Р.У. Антропоцентрический аспект пословиц русского и узбекского языка // Нутқ лингвистикаси. – Самарқанд, 2006. – 373-б.
17. Madraximov O. O‘zbek tilida sifat va yangi yasalgan sifatlar masalasiga doir // O‘zFA axboroti. – T, 1957.
18. Muxamedova S., Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. – T., 2011. – 117-b.19. Коллектив. Вопросы психолингвистики // Научный журнал теоретических и прикладных исследований. – Москва, 2007. – С.143.
20. Коллектив. Женский институт Энвила. Кафедра психологии. Сборник психологических тестов. – Минск, 2005. – С.110.
21. Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. – Samarqand, 1994. – 111-b.
22. Karimov S. Badiiy matnning uslubiy alomatlari. – Samarqand, 1992. – 156-b.23. Керимова Р.Д., Федянина Л.И. Лингвокультурный компонент погодной метафоры в общественно-политической коммуникации РФГ // – Кемерово, 2014. – С.103.
24. Ковшиков В.А, Глухов В.П. Психолингвистика. Теория речевой деятельности. – Москва: Астрель, 2008. – С.187.
25. Mirboboyeva M. Implikatsiya tushunchasining kognitiv-pragmatik aspektida talqin qilinishi // O‘zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnali. – T., 2016. – 122-b.
26. O‘zbek tili semasiologiyasi. – T.: Mumtoz so‘z, 2010. – 288-b.

27. Normurodova N, Karimova U. Badiiy matnning antropotsentrizm uyining pragmatik tuzilishini tashkil qilishi pritsipi sifatida // O‘zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnali. – T., 2017. – 346-b.
28. Raupova L. Lingvokulturologik konsept va uning xususiyatlari // O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari. – T., 2019. – 450-b.
29. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T., 2008. – 137-b.
30. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbanova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T.: Fan va texnologiya, 2010. – B.6.
31. Tosheva D.A. Shaxs fe’l-atvorini bildiruvchi leksik birliklar // Lingvist. – № 2. – T., 2011. – 196-b.
32. Tosheva D. “Tulki” komponentli maqollarning lingvokul-turologik xususiyatlari // Lingvist. – № 5. – T., 2014. – 148-b.33. Трубаева Е.И. К вопросу взаимсвязи фрейм, гештальт, слот, топик, сценарий в когинитивной лингвистике // Литература народов Российской Федерации. – Москва, 2012. –С. 62.
34. Yo‘ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. – Samarqand, 2003. – 117-b.
35. Frumkina F. Psixolingvistika. – Moskva, 2004. – С.122.
36. Hojiyeva Z. Badiiy matnda “o‘zbeklar” konseptining reprezentatsiyasi // O‘zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnali. – T., 2019. – 263-b.
37. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –T.: Fan, 1979. – 278-b.
38. O‘rinboyev B.A., Musayev V.V. Umumiyl tilshunoslik. – Jizzax, 2006. – 124-b.
39. Четвертакова Ж.В. Язык как форма выражения национального характера. – Тыва, 2015. – С.145.
40. G‘oziyev E. Umumiyl psixologiya. – T.: Universitet, 2002. – 145-b.
41. Вострикова Э.В. Семантика и прагматика // Эпистомология и филология науки. – Москва, 2011. – С.17.
42. Qurbanova M.M., Yuldashev M. Matn tilshunosligi. – T.: Universitet, 2014. – 117-b.
43. Mobiladze I. The linguistuiic image og the world. – Tblisi, 2012. – 103 p.

44. Nurmonov A. Struktur Tilshunoslik: Ildizlar va yo‘nalishlari. – T., 2005. – 117-b.
45. Osmanka-Lipka I. Elements of Gestalt psychology in American Cognitive linguistics. – Polonia, 2012. – 72 p.
46. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – T., 2007. – 112-b.
47. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. – T.: O‘qituvchi, 1972. – 143-b.
48. Tosheva D. “Xarakter”, “temperament” va “shaxsiyat” tushunchalarining lingvistik ifodasi // Лингвист. – № 3. – Т., 2012. – 115-6.

III. Dissertatsiya va avtoreferatlar

49. Aminova M.N. Ingliz va o‘zbek tillaridagi diplomatiyaga oid leksik birliklarning lingvomadaniy aspektlari: Filol. fan. nomz. ... disser. avtoref. – T., 2010. – 63-b. 50. Бичер О. Зооморфные образы в русских пословицах и поговорках: лингкультурологический и лексикографический аспекты: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Смоленск, 2016. – С.24.
51. Vafoyeva M. O‘zbek tilida frazeologik sinonimlar va ularning struktural-semantik tahlili: Filol. fan. nomz. ... disser. avtoref. –T., 2009. – 53-b.
52. Власова Л.А. Темперамент и его проявления в лингвистических характеристиках и психологических компонентах речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2007. – С.51.
53. Волошкина И.А. Фразеосемантические поле характер человека на материале французского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Белгород, 2009. – С.279.
54. Galiyeva M.R. Dunyoning lisoniy tasvirida diniy-mifologik tafakkurning aks etishi: Filol. fan. dok. ... disser. avtoref. – Farg‘ona, 2019. – 78-b.
55. Gulyamova Sh.Q. O‘zbek tili evfimizmlarining gender xususiyatlari: Filol. fan. fals. dokt. ... diss. avtoref. – Buxoro, 2019. – 58- b56. Гурская С.Л. Мена существительные общего рода, характеризующие человека в ярославских говорях: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ярославль, 2010. – С.61.
57. Динь Тхи Тху Хуен. Русские фраеологизмы со значением характера человека с позиции носителя вьетнамского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2001. – С.44.

58. Ермакова Л.Р. Лютонические прагматонимы и национальный характер: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Белгород, 2011. – С.64.
59. Ибрагимова Ф.М. Бадий матнда эллипсис ва антиэллипсис: Филол. фан. номз. ... диссер. автореф. – Т., 2011. – 53-б.
60. Yo'ldoshev I. O'zbek kitobchilik terminologiyasi: shakllanishi, taraqqiyoti va tartibga solish: Filol. fan. dokt. ... disser. avtoref. – T., 2005. – 54-б.
61. Kadirova B.R. Belgi bildiruvchi leksemalarning lingvokulturologik xususiyatlari: Filol. fan. fals. dokt. ... diss. avtoref. – T., 2019. – 55-б.
62. Королёва Е.В. Нестандартные коммуникативные ситуации с участием представителей разных психологических типов темперамента (на материале судебной речи): Автореф. дисс. ... канд. псих. наук. – Москва, 2004. –С. 66.
63. Лукашевич Н.Ю. Когнитивно-семантический анализ предикатов, обозначающих черты характера человека: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2004. – С.66.
64. Макарова Н.Г. Гендерные различия в проявлениях волевых черт характера: Автореф. дисс. ... канд. псих. наук. – Москва, 2004. – С.78.
65. Mamatov A. O'zbek tili frazemalarining shakllanish masalalari: Filol. fan. dokt. ... disser. – T., 1999. – 330-б.
66. Мерзлякова И.С. Лингвокультурные концепты и их роль в формировании национального характера на материалах Франции: Дисс. ... канд. филол. наук. – Улан-Удэ, 2010. – 332-б.
67. Mirsanov G'. Ingliz va o'zbek tillarida yurish harakat fe'llarining aksional va akseptual xususiyatlari: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – T., 2009. – 71-б.
68. Ma'rufov Z. Sifat. Hozirgi zamon o'zbek tili (leksikologiya, fonetika, grafika, orfografika, morfologiya). – T., 1957. – 122-б.
69. Мордвина-Щодро О.А. Антонимо-синонимические блоги предлагательных, называющих черты характера характера: лингвокультурологический аспект: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2007. – С.56.
70. Наженко Е.В. Этнокультурная специфика стереотипов-концептов национального характера: “уворенность в себе”,

“патреотизм”, “успешность”: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 2008. – С.53.

71. Rahmatullayev Sh. O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari (Frazeologik polisemiya, sinonimiya, antonimiya va omonimlik): Filol. fan. dokt. ... diss. – T., 1966. – 326-b.

72. Сальшкова М.В. Темпераент как музыкально-художественный феномен: Автореф. дисс. ... канд. культур. наук. – Саратов, 2008. – С.74.

73. Сильницкая А.С. Отражение индивидуальных свойств личности в интонационных параметрах речи: Дисс. ... канд. псих. наук. – Москва, 2016. – С.192.

74. Семушкина Е.Ю. Сопоставительный анализ субстантивных фразеологических единиц и сложных слов, семантически ориентированных на характер человека в английском и русском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 2004. – С.121.

75. Сулаймонова М.А. Фразеологические единицы качественной характеристики человека в немецком и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2005. – 33-b.

76. Терехова Н.В. Семантико-функциональный анализ имен прилагательных со значением характер человека в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2002. – С. 69.

77. Tosheva D.A. Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari: Filol. fan. fals. dokt. ... diss. avtoref. – T., 2017. – 69-b.

78. Уткина Н.С. Современная картина английской авторской лексикографии: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Иваново, 2013. – С.59.

79. Филимонова Н.В. Фраземы, номинирующие человеком по чертам характера, в русском и немецком языках: структурный и семантический: Дисс. ... канд. филол. наук. – Челябинск, 2011. – С.226.

80. Xajiyev S. So‘z ma’nolarining ko‘chishi bilan bog‘liq lingvistik hodisalar: Filol. fan. nomz. ... disser. avtoref. – T., 2007. – 62-b.

81. Xaydarova M. O‘zbek tilida taom nomlarining lingvistik tahlili: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – T., 2008. – 64-b.

82. Hamrayeva Y. O‘zbek tilining ideografik lug‘atini tuzish tamoyillari: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – T., 2010. – 61-b.
83. Харитонова Е.Ю. Лексикографические описание лексико-фразеологические поля черты характера человека на материале современного немецкого языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2005. – С.244.
84. Ховжокова И.Н. Национальный характер и государственность анализ евроазийской концепции: Дисс. ... канд. истор. наук. – Нальчик, 2001. – С.224.
85. Ценгал С.Д. Классификация насильтственных действий сексуального характера: Дисс. ... канд. юридич. наук. – Санкт-Петербург, 2004. – С.141.
86. Qo‘ldoshev M. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida sifat yasovchi mahsuldar affikslar: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – T., 1995. – B.22
87. Qayumova M. Ingliz va o‘zbek tillarida negativlik kategoriyasining sintaksem tadqiqi: Filol. fan. nomz. ... disser. avtoref. – T., 2010. – 98-b.
88. Ян Бинь. Этнопсихологические особенности темперамента и общительности у китайских и российских студентов: Дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2004. – С.52.
89. Яковлева Е.С. Особенности фразеологических единиц с компонентом- зоонимом: Дисс. ... канд. филол. наук. – Саратов, 2018. – С.201.

IV. Badiiy manbalar

90. A.Navoiy. Tanlangan asarlar. 16 jild. – T.: Ma’naviyat, 2000. – 252-b.
91. Arastu. Poetika. – T.: Yangi asr avlodi, 2011. – 248-b.
92. Avloniy A. Turkiy guliston yohud axloq. – T.: Par. Sots. revolyut, 1916. – 47-b.
93. Rabg‘uziy Nosiruddin Burhonuddin. Qiscasi Rabg‘uziy. Nashrga tayyorlovchi Zaripova R., Sa’dullayeva N. – T.: Sharq, 2013. – 152-b.
94. Rabg‘uziy Nosiruddin Burhonuddin. Qiscasi Rabg‘uziy. Nashrga tayyorlovchi Zaripova R., Sa’dullayeva N. – T.: Sharq, 2013. – 191-b.
95. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. – T.: O‘qituvchi, 1999. – 155-b.

96. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – T.: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – 200-b.
97. O‘zbek xalq maqollari. – T.: Fan, 1983. – 551-b.
98. O‘zbek-turk maqollari, frazemalari. – T., 1998. – 102-b.
99. Qahhor A. Anor. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijobiy uyi. – 200-b.
100. G‘ulom G‘. Hikoyalar to‘plami. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijobiy uyi. – 223-b.
101. Said Ahmad. Cho‘l burguti. – T., 1960. – 111-b.
102. Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – T, Sharq. – 215b.
- V. Qomus va lug‘atlar
103. Devoni lug‘atit turk. Indeks lug‘at. – T., 1967. – 547-b.
104. Divan lugat at-turk. – Almaty: Dayk press, 2005. – C.1192.
105. Islom ensiklopediyasi. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi milliy davlat nashriyoti, 2004. – 357-b.
106. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. –T.: O‘qituvchi, 1979. – 238-b.
107. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat milliy nashriyoti, 2006. V jild.
108. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat milliy nashriyoti, 2005. XI jild.
109. Quronov D. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T.: Akademnashr, 2006. – 253- b.
110. Hikmatnoma. O‘zbek xalq maqollarining izohli lug‘ati. –T, 1990. – 527-b.

Internet manbalari

111. <https://www.Idoceonline.com/dictionary/character>
112. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/character>
113. <https://collinsdictionary.com/dictionary/English/character>
114. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/English/character>
115. <https://www.phrases.org.uk/meanings/a-hig-in-a-poke/htmlhttps://englishlive.ef.com/blog/english-in-the-real-world/pigs-fly-six-interesting-idioms-meanings-english/>

116. <https://www.symbolic-meanings.com/2007/11/03/symbolic-meaning-of-pigs>
117. <https://www.quora.com/What-does-a-snake-symbolize-in-the-Bible>
118. <https://idioms.thefreedictionary.com/snake>
119. <http://www.native-languages.org/legends> – fox. Ht
120. <http://idioms.thefreedictionary.com/foxes>.
CollinsCOBUILDIdiomsDictionary, 3rd.Harper Collins Publishers 2012
121. <http://idioms.thefreedictionary.com/foxes>.FarlexPartner Dictionary
@Farlex 2017
- 122.https://en.wikipedia.org/wiki/Foxe_in_popular_culture.p.1.Benton. JanettaRebold(1997). Holly Terrors:Gargoyles on Medieval Buildngs/ Abbiville Press.p.82
123. https://en.wikipedia.org/wiki/Foxe_in_popular_culture.p.1
124. http://www.tuva.asia/journal/issue_19/6479-lamazhaa.html.
- 125.<http://sites.google.com/site/englishproverbsandsaying/home/ponyatiya/mentalitet>.
126. www.ahmerov.com.Национальная картина мира как предмет лингвистического изучения (краткий обзор)
127. http://sites.google.com/site/istoriya/ponyatiya/lingvisticheskogo/kartina_mira.
128. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/strom>, blizzard, break, wind
129. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/laziness>
130. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/lazinesses>/sayings
131. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/character>
- 132.Englishproverbs,phrases,proverbs.https://en.wikipedia.org/wiki/Foxe_in_popular_culture.p.1
133. https://collinsdictionary.com/dictionary/English/synonyms_of Devil.
134. https://collinsdictionary.com/dictionary/English/meaning_of Devil.
135. <https://collinsdictionary.com/dictionary/idioms/phrases/proverbs>
136. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/angel>
137. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/angel>
138. <https://collinsdictionary.com/dictionary/English/angel>

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
-------------	---

I BOB. XARAKTER IFODALOVCHI LISONIY BIRLIKLER-NING ANTROPOSENTRIK TALQINI

1.1-§. Olamning lisoniy manzarasi va milliy xarakter munosabati.....	5
1.2-§. Xarakter va temperament munosabati.....	29
1.3-§. Xarakter kategoriyasining lisoniy tavsifi.....	36
Birinchi bob bo'yicha xulosa.....	39

II BOB. O'ZBEK TILIDA XARAKTER IFODALOVCHI LEKSEMALARING SEMANTIK TAHLIL

2.1-§. Inson xarakterini ifodalovchi leksemalarning semantik guruhlari.....	41
2.2-§. O'z ma'nosida xarakter ifodalovchi leksemalar semantikasi.....	51
2.3-§. Ko'chma ma'noda xarakter ifodalovchi leksemalar semantikasi.....	55
Ikkinchchi bob bo'yicha xulosa.....	105
Umumiyyulosa.....	107
Foydalanimilgan adabiyotlar ro'yxati.....	111

ABDULLAYEVA ROHILA YUSUFJON QIZI

O'ZBEK TILIDA XARAKTER IFODALOVCHI BIRLIKLER SEMANTIKASI

Monografiya

Litsensiya raqami AI № 0048. 18.08.2020. Bosishga 2021-yil

24-yanvarda ruxsat etildi. Bichimi 60x84^{1/16}.

Ofset qog'oz. Ofset bosma usulida bosildi.

Times New Roman garniturasi.

Shartli bosma taboq 7,5. Adadi 100 nusxa.